

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยเรื่องการออกแบบเพื่อพัฒนางานประยุกต์ศิลป์จากภูมิปัญญาท้องถิ่น : ศิลปหัตถกรรมทอเสื่อจันทบูร ผู้วิจัยได้ทบทวนแนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาได้ ดังต่อไปนี้

1. ข้อมูลเกี่ยวกับจังหวัดจันทบุรี
2. ภูมิปัญญาท้องถิ่น
3. งานศิลปหัตถกรรมพื้นบ้าน
4. ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับต้นกก
5. การทอเสื่อจันทบูร
6. งานประยุกต์ศิลป์
7. กระบวนการออกแบบและพัฒนางานประยุกต์ศิลป์
8. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ข้อมูลเกี่ยวกับจังหวัดจันทบุรี

จันทบุรีเป็นเมืองเก่าแก่ จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์เชื่อกันว่ามีอายุไม่ต่ำกว่า 1,000 ปี ยังมีร่องรอยอารยธรรมโบราณของชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ที่มีอายุไม่น้อยกว่า 6,000 - 4,000 ปี หลักฐานที่ปรากฏทั้งด้านมานุษยวิทยาศิลปะและประวัติศาสตร์ แสดงให้เห็นถึงการตั้งถิ่นฐาน การเติบโตอย่างกว้างขวางในท้องถิ่น การขยายตัวติดต่อค้าขายกับต่างถิ่น การรับและถ่ายทอด การผสมผสานทางวัฒนธรรม ซึ่งมีการพัฒนาการยาวนานต่อมาจนกระทั่งเป็นเมืองจันทบุรีในปัจจุบัน (kroobannok. 2558 : ออนไลน์)

จันทบุรี เป็นเมืองที่พวกขอมสร้างขึ้น เคยเป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ มีการสำรวจแหล่งโบราณคดีหลายแห่งในจันทบุรี พบเครื่องมือเครื่องใช้ ยุคหินขัด (อายุประมาณ 2,000 ปี) ในเขตอำเภอมะขาม อำเภอท่าใหม่ และที่ราบเชิงเขาที่บ้านคลองบอนอำเภอโป่งน้ำร้อน หัวเมืองเดิมตามศิลาจารึกว่า"ควนคราบบุรี" ชาวพื้นเมืองเรียกว่า "เมืองกาไว" เป็นเมือง ที่มีความสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของไทย โดยเฉพาะในช่วงที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเตรียมกู้เอกราช ครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่สอง และสมัยรัตนโกสินทร์ช่วงที่ประเทศไทยถูกรุกรานจากการล่าอาณานิคมของชาติตะวันตก ปัจจุบันยังมีสิ่งก่อสร้างหลงเหลือเป็นหลักฐานให้ได้ชมหลายแห่ง (จังหวัดจันทบุรี. 2558 : ออนไลน์) เริ่มมีการตั้งเมืองครั้งแรกที่บริเวณหน้าเขาสะพานขาว รามบุตศวรรรชที่ 18 "ชาวซอง" (ชนเผ่าในตระกูลมอญ-เขมร) เป็นชนพื้นเมืองกลุ่มแรกที่เข้ามาตั้งรกรากอยู่ในป่าตะวันออก บริเวณจันทบุรี ตราด ระยอง โดยเฉพาะเขตรอยต่อจันทบุรี-ตราด ซึ่งเป็นแหล่งของป่า และสมุนไพร ที่อุดมสมบูรณ์ ทั้ง รง ครั้ง ขี้ผึ้ง กระวาน ไม้กฤษณา หวาย จันท์ขาว อบเชยป่า ขมิ้นหอม น้ำมันยางเร็ว ในสมัยก่อนชาวซองดำรงชีพด้วยการเก็บของป่าขาย ปัจจุบันพื้นที่ป่าลดน้อยลง เพราะถูกหักร้าง เพื่อทำสวน ทำไร่ ถูกจับจองโดยคนไทยและคนจีน

การเก็บของป่ากลายเป็นสิ่งผิดกฎหมายนายพรานไพรต้องเปลี่ยนวิถีชีวิตไปเป็นแรงงานในเมือง หรือบางส่วนยังคงทำสวนทำนาทำกันอยู่ (ปัจจุบันชาวของส่วนใหญ่จะอยู่ที่บ้านคลองพลู อำเภอลำลูกเกด)

พ.ศ.2200 ได้ย้ายมาสร้างเมืองใหม่ที่บ้านลุ่มซึ่งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำจันทบุรี และหลังจากกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเมื่อครั้งยังเป็นพระยาวชิรปราการ ได้นำกำลังพลประมาณ 500 คน ตีฝ่าวงล้อมพม่าออกทางทิศตะวันออก และยึดเมืองจันทบุรีไว้เป็นเวลา 5 เดือน เพื่อเป็นแหล่งสะสมเสบียงอาหารและไพร่พล จากนั้นจึงนำกำลังพลทั้งไทย - จีน จำนวน 5,000 คน กลับไปกอบกู้กรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ.2310 เหตุการณ์ดังกล่าวนับเป็นความภาคภูมิใจของชาวจันทบุรี ซึ่งเราสามารถเห็นได้จากการที่มีโบราณสถาน และอนุสรณ์สถานหลายแห่งที่มีความเกี่ยวข้องกับ หรือจัดสร้างขึ้นเพื่อเป็นการน้อมรำลึกถึงพระมหากษัตริย์ของพระองค์ในครั้งนั้น

ต่อมาในสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ย้ายเมืองไปตั้งที่บ้านเนินวง ซึ่งอยู่ในที่สูง เพื่อเป็นที่มั่นในการป้องกันการถูกรุกรานของญวน จนกระทั่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมืองจันทบุรี ได้ย้ายกลับมาตั้งที่บ้านลุ่มตามเดิมเนื่องจากบ้านเนินวง อยู่ไกลจากแหล่งน้ำ ในปี พ.ศ. 2436 เกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส และฝรั่งเศส ได้เข้ามายึดครองเมืองจันทบุรี ใวันนานถึง 11 ปี จนไทยต้องยอมยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศสเพื่อแลกเมืองจันทบุรี กลับคืนมา (จังหวัดจันทบุรี. 2558 : ออนไลน์)

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จันทบุรีจัดเป็นหัวเมืองขึ้นต่อกรมท่า ต่อมาในปี พ.ศ.2449 ได้จัดตั้งมณฑลจันทบุรีขึ้น โดยมีเมืองจันทบุรี ระยอง และตราด อยู่ในเขตปกครอง เมื่อถึงสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2476 ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองได้ยกเลิกมณฑลเทศาภิบาลและจัดระเบียบราชการส่วนภูมิภาค ออกเป็นจังหวัด และอำเภอเมืองจันทบุรีได้ขยายจากบริเวณบ้านลุ่มซึ่งอยู่ริมแม่น้ำจันทบุรี เข้ามาบริเวณพื้นที่ในส่วนที่เป็นที่ราบลอนลูกคลื่น อย่างไรก็ตาม บริเวณบ้านลุ่มก็ยังเป็นแหล่งที่มีผู้คนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่นมาจนกระทั่งปัจจุบัน

ปัจจุบัน จันทบุรีแบ่งการปกครองออกเป็น 10 อำเภอ คืออำเภอเมือง อำเภอท่าใหม่ อำเภอขลุง อำเภอแหลมสิงห์ อำเภอโป่งน้ำร้อน อำเภอมะขาม อำเภอสอยดาว อำเภอนายายอาม อำเภอแก่งหางแมว และอำเภอเขาชีชมภู จังหวัดจันทบุรี หรือ "เมืองจันท" เป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์ ดินฟ้าอากาศเอื้ออำนวยต่อการปลูกผลไม้หลายชนิด โดยเฉพาะทุเรียน เงาะ มังคุด และพืชผลทางการเกษตรอื่นๆ เช่น พริกไทย ยางพารา เป็นศูนย์กลางธุรกิจด้านอัญมณี และมีแหล่งท่องเที่ยวที่น่าสนใจมากมาย ไม่ว่าจะเป็นภูเขา ป่าไม้ น้ำตก ชายทะเล และโบราณสถาน โบราณวัตถุต่างๆ (จังหวัดจันทบุรี. 2558 : ออนไลน์)

ที่ตั้งและอาณาเขต

จังหวัดจันทบุรี ตั้งอยู่ทางภาคตะวันออกของประเทศไทย ซึ่งห่างจากกรุงเทพฯ ระยะทาง 245 กิโลเมตร มีเนื้อที่ประมาณ 6,338 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 3,961,250 ไร่ มีอาณาเขตติดต่อกับจังหวัดใกล้เคียงดังนี้ทิศเหนือ ติดต่อกับ จังหวัดชลบุรี จังหวัดฉะเชิงเทรา และจังหวัดสระแก้ว ทิศใต้ ติดต่อกับ อ่าวไทย และจังหวัดตราด ทิศตะวันออก ติดต่อกับประเทศกัมพูชาประชาธิปไตย และจังหวัดตราด ทิศตะวันตก ติดต่อกับ จังหวัดระยอง และอ่าวไทย (จังหวัดจันทบุรี. 2558 : ออนไลน์)

วิสัยทัศน์จังหวัดจันทบุรี

“จังหวัดจันทบุรีเป็นศูนย์กลางการค้าผลไม้ปลอดสารพิษและเป็นแหล่งค้าพลอยชั้นดีของโลก ประชาชนอยู่ในสังคมร่มเย็นเป็นสุข” (จังหวัดจันทบุรี. 2558 : ออนไลน์)

สัญลักษณ์จังหวัดจันทบุรี

จังหวัดจันทบุรีมีตราประจำจังหวัดเป็นรูปกระต่ายอยู่ในดวงจันทร์ เปล่งแสงเป็นประกายแสงจันทร์ หมายถึง ความสวยงาม เยือกเย็น ละมุนละไม เปรียบได้กับความสงบ รื่นรมย์ และร่มเย็นเป็นสุขของภูมิภาคนี้ รูปกระต่ายเป็นสัญลักษณ์ส่วนหนึ่งของดวงจันทร์ ซึ่งชาวไทยทั่วไปเชื่อว่ามืออยู่นั้นมาแต่ดึกดำบรรพ์ เช่นเดียวกับที่จันทบุรีเป็นเมืองโบราณ มีชื่อปรากฏอยู่ในพงศาวดารมาตั้งแต่แรกสร้างกรุงศรีอยุธยา จังหวัดจันทบุรีใช้อักษรย่อว่า “จบ” (จังหวัดจันทบุรี. 2558 : ออนไลน์)

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยรามคำแหง

ภาพที่ 2.1 สัญลักษณ์จังหวัดจันทบุรี (ตราประจำจังหวัด)

ที่มา : (chanthaburi.go.th, 2012)

คำขวัญของจังหวัดจันทบุรี

“น้ำตกลือเลื่อง เมืองผลไม้ พริกไทยพันธุ์ดี อัญมณีมากเหลือ เสื่อจันทบูร สมบูรณ์ธรรมชาติ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช รวมญาติกู้ชาติที่จันทบุรี” (จังหวัดจันทบุรี. 2558 : ออนไลน์)

ธงประจำจังหวัดจันทบุรี

ภาพที่ 2.2 ธงประจำจังหวัดจันทบุรี
ที่มา : (chanthaburi.go.th, 2012)

ดอกไม้ประจำจังหวัดจันทบุรี คือ ดอกเหลืองจันทบูร

ภาพที่ 2.3 ดอกไม้ประจำจังหวัด ชื่อ "ดอกเหลืองจันทบูร"
ที่มา : (chanthaburi.go.th, 2012)

ต้นไม้ประจำจังหวัด คือ พรรณไม้จัน

ภาพที่ 2.4 ต้นไม้ประจำจังหวัด คือ พรรณไม้จัน
ที่มา : (chanthaburi.go.th, 2012)

ที่ตั้งจังหวัดจันทบุรี

จังหวัดจันทบุรีตั้งอยู่บนพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคตะวันออกของประเทศไทย ระหว่างเส้นรุ้งที่ 12-13 องศาเหนือ และเส้นแวงที่ 101-102 องศาตะวันออก อยู่ห่างจากกรุงเทพมหานครประมาณ 245 กิโลเมตร มีพื้นที่ทั้งหมด 6,338 ตารางกิโลเมตร หรือ 3,961,250 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 16.6 ของพื้นที่ภาคตะวันออก และเท่ากับร้อยละ 1.8 ของพื้นที่ทั้งประเทศ มีอาณาเขตติดต่อกับจังหวัดใกล้เคียง คือ

ทิศเหนือ	ติดจังหวัดฉะเชิงเทรา และจังหวัดสระแก้ว
ทิศตะวันออก	ติดจังหวัดตราดและราชอาณาจักรกัมพูชา
ทิศใต้	ติดอ่าวไทย
ทิศตะวันตก	ติดจังหวัดระยองและจังหวัดชลบุรี

แผนที่จังหวัดจันทบุรี

ภาพที่ 2.5 แผนที่จังหวัดจันทบุรี

ที่มา : (chanthaburi.go.th, 2012)

เพลงมาร์ชจันทบุรี (จังหวัดจันทบุรี. 2557 : ออนไลน์)

เมืองจันทบุรีเป็นศักดิ์ศรีแห่งเมืองบูรพา
 พระบรมราชานุสาวรีย์นี้เป็นมงคล
 ตากสินมหาราชท่านเก่งกาจกล้าสู้
 สถิตในดวงกมลของชนชาวจันทบุรี
 ปวงชนยิ้มอิ่มเอนสุขเกษมทั่วกันเป็นอาภิน
 ทรัพย์อันนันทินดินมีสินอุดมอยู่ในที่
 ทิวทัศน์ล้วนสวยงามทั่วเขตคามธานี
 ทะเลดูสดสวยสีฟ้าสีครามงามสุดตา
 เรายรักเมืองจันทน์เรารักกันเหมือนน้องพี่
 สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีเป็นศักดิ์ศรียอดบุชา
 คู่ครองชาวจันทน์ให้สุขสันต์บรรพชา
 ทุกขภัยนานาไม่มีมาพัวพัน
 ชาวจันทน์รักชาติไทยเทอดทูนไว้ศาสนาคงดำรง
 น้อมภักดีในองค์มหากษัตริย์เทอดเป็นมิ่งขวัญ
 เรายรักมิตรร่วมชาติขอประกาศทั่วกัน
 เมืองคู่แดนบูรพานั้นนามว่าจันทบุรี

ประวัติศาสตร์ที่สำคัญที่สุดของจังหวัดจันทบุรีปรากฏขึ้นในปีคริสตศักราชที่ 1767 หลังจากที่ถูกกรุงศรีอยุธยาล่มสลายลง เนื่องจากเป็นสถานที่พระเจ้าตากสินมหาราชผู้ยิ่งใหญ่ ใช้เป็นที่รวบรวมไพร่พลทางฝั่งตะวันออกเพื่อกอบกู้อิสรภาพให้แก่ปวงชนชาวสยาม ด้วยเหตุนี้เอง ที่ทำให้ชาวจันทบุรีรู้สึกภาคภูมิใจที่บรรพบุรุษของตนได้เป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ความรักชาติ ในครั้งนั้น

ปัจจุบันเมืองจันทบุรีเป็นเมืองที่สงบร่มเย็น เพียบพร้อมไปด้วยสิ่งที่น่าสนใจในหลากหลายแง่มุม ไม่ว่าจะเป็นแหล่งอัญมณีที่ใหญ่ที่สุด ตลาดการค้าอัญมณี และเครื่องประดับ ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ดินที่เหมาะสมกับการเพาะปลูกพริกไทย ทุเรียน และผลไม้เขตร้อนอีกมากมาย นอกจากนั้นเมืองจันทบุรีเป็นเมืองที่มีทรัพยากรธรรมชาติที่สมบูรณ์สวยงาม มีน้ำตกที่อยู่ท่ามกลางผืนป่า ที่มีความสลับซับซ้อนสวยงาม ป่าโกงกาง สิ่งมีชีวิตในทะเล ชายฝั่ง และแนวหินปะการัง รวมถึงในเขตเทือกเขาสอยดาวไต้ยังมียอดเขาที่สูงที่สุดในภาคตะวันออกอีกด้วย

ดังนั้น ทรัพยากรที่เป็นสมบัติอันล้ำค่านี้ จึงเป็นสิ่งที่เกื้อหนุนให้จังหวัดจันทบุรีมีกิจกรรมท่องเที่ยวที่น่าตื่นตาตื่นใจ ไม่ว่าจะเป็นการท่องเที่ยวแนวผจญภัย การท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรม การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ธรรมชาติ การท่องเที่ยวเชิงทรัพยากรธรรมชาติทางทะเล และการท่องเที่ยวเชิงเกษตร จากคุณลักษณะนี้จึงเชื่อได้ว่าเมืองจันทบุรีจะเป็นหนึ่งในจุดหมายปลายทางของนักท่องเที่ยวของเมืองไทย ที่จะไม่ทำให้ใครผิดหวัง สร้างความประทับใจให้แก่ผู้คนที่มีความต้องการค้นพบประสบการณ์การท่องเที่ยวใหม่ๆ กับชีวิต

ด้วยประวัติศาสตร์อันยาวไกล ความอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติและความคิดค้น มีเอกลักษณ์ในวิถีชีวิต ด้วยลักษณะและองค์ประกอบที่สมบูรณ์แบบนี้ทำให้เมืองจันทบุรีถือว่าเป็นเมืองในฝันที่มีรูปแบบการท่องเที่ยวที่หลากหลายในภาคตะวันออกของประเทศไทย

ภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญา หมายถึง ความรู้ ความสามารถ ความเชื่อ ที่นำมาไปสู่การปฏิบัติเพื่อแก้ไขปัญหาของมนุษย์ หรือ ภูมิปัญญา คือพื้นความรู้ของปวงชนในสังคมนั้นๆ และปวงชนในสังคมยอมรับรู้ เชื่อถือ เข้าใจ ร่วมกัน เรียกว่าภูมิปัญญา

ภูมิปัญญาไทย หมายถึง องค์ความรู้ ความสามารถและทักษะของคนไทยอันเกิดจากการสั่งสมประสบการณ์ที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้ เลือกรองร ประยุกต์ พัฒนาและถ่ายทอดสืบต่อกันมา เพื่อใช้แก้ปัญหาและพัฒนาวิถีชีวิตของคนไทยให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและเหมาะสมกับยุคสมัย ภูมิปัญญาไทยนี้มีลักษณะเป็นองค์รวม มีคุณค่าทางวัฒนธรรมเกิดขึ้นในวิถีชีวิตไทย ซึ่งภูมิปัญญาท้องถิ่น อาจเป็นที่มาขององค์ความรู้ที่งอกงามขึ้นใหม่ที่จะช่วยในการเรียนรู้ การแก้ปัญหา การจัดการและการปรับตัวในการดำเนินวิถีชีวิตของคนไทย ลักษณะองค์รวมของภูมิปัญญา มีความเด่นชัดในหลายด้าน เช่น ด้านเกษตรกรรม ด้านอุตสาหกรรม และหัตถกรรม ด้านการแพทย์แผนไทย ด้านการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ด้านกองทุนและธุรกิจชุมชน ด้านศิลปกรรม ด้านภาษา และวรรณกรรม ด้านปรัชญา ศาสนา และประเพณี และด้านโภชนาการ วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา

ภูมิปัญญาชาวบ้าน หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น (Folk Wisdom) ได้มีผู้ความหมายดังนี้ กระทรวงศึกษาธิการ (2539 : 2) ได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ ความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ในชีวิตของคนเราผ่านกระบวนการศึกษา สังเกตคิดวิเคราะห์จนเกิดปัญญา และตกผลึกมาเป็นองค์ความรู้ที่ประกอบกันขึ้นมาจากความรู้เฉพาะหลายๆ เรื่อง ความรู้ดังกล่าวไม่ได้แยกย่อยออกมาเป็นศาสตร์ เฉพาะสาขาวิชาต่างๆ อาจกล่าวได้ว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นจัดเป็นพื้นฐานขององค์ความรู้สมัยใหม่ที่จะช่วยในการเรียนรู้ การแก้ปัญหา การจัดการและการปรับตัวในการดำเนินชีวิตของคนเรา ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นความรู้ที่มีอยู่ทั่วไปในสังคม ชุมชน และในตัวของผู้รู้เอง หากมีการสืบค้นหาเพื่อศึกษาและนำมาใช้ก็จะเป็นที่รู้จักกันเกิดการยอมรับถ่ายทอดและพัฒนาไปสู่คนรุ่นใหม่ตามยุคตามสมัยได้

ศักดิ์ชัย เกียรตินาคินทร์ (2542 : 2) ได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ องค์ความรู้ความสามารถของชุมชนที่สั่งสมสืบทอดกันมานาน เป็นความจริงแท้ของชุมชนเป็นศักยภาพที่จะใช้แก้ปัญหา จัดการปรับตน เรียนรู้และถ่ายทอดสู่คนรุ่นใหม่ เพื่อให้ดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมีความสุข เป็นแก่นของชุมชนที่จรโลงความเป็นชาติให้อยู่รอดจากทุกภัยพิบัติทั้งปวง

จารุวรรณ ธรรมวัตติ (2543 : 1) ได้ให้ความหมาย ของภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ แบบแผนการดำเนินชีวิตที่มีคุณค่าแสดงถึงความเฉลียวฉลาดของบุคคลและสังคมซึ่งได้สั่งสมและปฏิบัติต่อกันมา ภูมิปัญญาจะเป็นทรัพยากรบุคคล หรือทรัพยากรความรู้ก็ได้

จากการศึกษาความหมายและแนวคิดของภูมิปัญญาของชาวบ้านที่กล่าวมาแล้วข้างต้น พอสรุปได้ว่า ภูมิปัญญาไทย หมายถึง ความรู้ ความสามารถในการดำเนินชีวิตอยู่ในพื้นที่นั้นๆ

โดยใช้สติปัญญาสั่งสมความรู้อย่างแพร่หลาย ผสมผสานความกลมกลืนระหว่างศาสนา สภาพภูมิอากาศ สภาพแวดล้อมการประกอบอาชีพ และกระบวนการเหล่านี้มาจากหลายชั่วคน ซึ่งจะเป็ นวิธีการดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้น เกิดจากการเรียนรู้และสั่งสมประสบการณ์เป็นระยะเวลา ยาวนาน โดยอาศัยภูมิปัญญาที่มีอยู่มาใช้ในการตั้งถิ่นฐาน การประกอบอาชีพการปรับตัว และแก้ปัญหาในการดำเนินชีวิต จนเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมของธรรมชาติและสังคม อันเป็นศักยภาพหรือความสามารถ วิธีการ เครื่องมือเพื่อใช้ในการป้องกันและแก้ปัญหา ของการดำรงชีวิตให้มีความสุขของบุคคลในท้องถิ่นให้อยู่รอด

ภูมิปัญญาเหล่านี้เป็นความรู้ความสามารถที่บรรพบุรุษได้สร้างสรรค์และถ่ายทอดมาให้เรา มีวิธีการหลายอย่างที่ทำให้ความรู้เหล่านี้เกิดประโยชน์แก่สังคมปัจจุบัน คือ

การอนุรักษ์ คือ การบำรุงรักษาสิ่งที่ดีงามไว้เช่น ประเพณีต่างๆ หัตถกรรม และคุณค่า หรือการปฏิบัติตนเพื่อความสัมพันธ์อันดีกับคนและสิ่งแวดล้อม

การฟื้นฟู คือ การรื้อฟื้นสิ่งที่ดีงามที่หายไป เลิกไป หรือกำลังจะเลิก ให้กลับมาเป็นประโยชน์ เช่น การรื้อฟื้นดนตรีไทย

การประยุกต์ คือ การปรับหรือการผสมผสานความรู้เก่ากับความรู้ใหม่เข้าด้วยกัน ให้เหมาะสมกับสมัยใหม่ เช่น การใช้ยาสมุนไพรในโรงพยาบาล ประสานกับการรักษาสสมัยใหม่ การทำพิธีบวงสรวงต้นไม้ เพื่อให้เกิดสำนึกการอนุรักษ์ธรรมชาติ รักษาป่ามากยิ่งขึ้น การประยุกต์ประเพณี การทำบุญข้าวเปลือกที่วัด มาเป็นการสร้างธนาคารข้าว เพื่อช่วยเหลือผู้ที่ขาดแคลน

การสร้างใหม่ คือ การค้นคิดใหม่ที่สัมพันธ์กับความรู้ดั้งเดิม เช่น การประดิษฐ์โปงลาง การคิดโครงการพัฒนาเพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน โดยอาศัยคุณค่าความเอื้ออาทรที่ชาวบ้าน เคยมีต่อกันมาหารูปแบบใหม่ เช่น การสร้างธนาคารข้าว ธนาคารโคกระบือ การรวมกลุ่มแม่บ้าน เยียวชน เพื่อทำกิจกรรมกันอย่างมีระบบมากยิ่งขึ้น

ภูมิปัญญาเป็นความรู้ที่ประกอบไปด้วยคุณธรรม ซึ่งสอดคล้องกับวิถีชีวิตดั้งเดิมนั้น ชีวิตของชาวบ้านไม่ได้แบ่งแยกเป็นส่วนๆ หากแต่ทุกอย่างมีความสัมพันธ์กันทำมาหากิน การร่วมกัน ในชุมชน การปฏิบัติศาสนา พิธีกรรมและประเพณี

ความรู้เป็นคุณธรรม เมื่อผู้คนใช้ความรู้นั้นเพื่อสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งแวดล้อม ธรรมชาติ ความรู้เหล่านี้เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิต เป็นแนวทาง หลักเกณฑ์ วิธีปฏิบัติที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของครอบครัว ความสัมพันธ์กับคนอื่น ความสัมพันธ์กับผู้ล่วงลับไปแล้ว กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และกับธรรมชาติ

ความรู้เรื่องทำมาหากินมีอยู่มาก เช่นการทำไร่ทำนา การปลูกพืช การเลี้ยงสัตว์ การจับปลา จับสัตว์ การทอผ้า ทั้งผ้าฝ้ายและผ้าไหม ซึ่งมีลวดลายที่สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อและความคิด ของชาวบ้าน การทำเครื่องปั้นดินเผา การแกะสลักไม้และหิน ซึ่งจะพบได้จากโบราณสถาน ในพิพิธภัณฑ์ต่างๆ

เพื่อจะเข้าใจภูมิปัญญาชาวบ้านจำเป็นต้องเข้าใจความคิดของชาวบ้านเกี่ยวกับโลก หรือที่เรียกว่า โลกทัศน์ และเกี่ยวกับชีวิตที่เรียกว่า ชีวิตทัศน์ สิ่งเหล่านี้เป็นนามธรรมอันเกี่ยวข้อง สัมพันธ์โดยตรงกับการแสดงออกในลักษณะต่างๆ ที่เป็นรูปธรรม

แนวคิดเรื่องความสมดุล เป็นแนวคิดพื้นฐานของภูมิปัญญาชาวบ้าน การแพทย์แผนไทย หรือที่เคยเรียกกันว่า การแพทย์แผนโบราณ มีหลักการว่า คนมีสุขภาพดีเมื่อร่างกายมีความสมดุล ระหว่างธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ คนเจ็บป่วยได้เพราะธาตุขาดความสมดุล

ความสัมพันธ์กับคนในครอบครัว ญาติพี่น้อง เพื่อนบ้านในชุมชน ความสัมพันธ์ที่ดี มีหลักเกณฑ์ที่บรรพบุรุษได้สั่งสอนมา เช่น ลูกควรปฏิบัติอย่างไรกับพ่อแม่ กับญาติพี่น้อง กับผู้สูงอายุ พ่อแม่ควรเลี้ยงดูลูกอย่างไร ความเอื้ออาทรต่อกันและกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกันโดยเฉพาะ ในยามทุกข์ยากหรือมีปัญหา

ความสัมพันธ์กับธรรมชาติ ผู้คนสมัยก่อนพึ่งพาอาศัยธรรมชาติแทบทุกด้าน ตั้งแต่อาหาร การกิน เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัยและยารักษาโรค วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยียังไม่พัฒนาก้าวหน้า เหมือนทุกวันนี้ ยังไม่มีระบบการค้าแบบสมัยใหม่ ไม่มีตลาด ชาวบ้านมีหลักเกณฑ์ในการใช้สิ่งของ ในธรรมชาติ ไม่ตัดไม้ก่อน ทำให้ต้นไม้ในป่าขึ้นแทนที่ถูกตัดไปได้ตลอดเวลา

ความสัมพันธ์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ชาวบ้านรู้ว่ามีมนุษย์เป็นเพียงส่วนเล็กๆ ส่วนหนึ่งของจักรวาล ซึ่งเต็มไปด้วยความเร้นลับ มีพลังและอำนาจที่เขาไม่อาจจะหาคำอธิบายได้ ความเร้นลับ ดังกล่าว รวมถึงญาติพี่น้องและผู้คนที่ล่วงลับไปแล้ว ชาวบ้านยังความสัมพันธ์กับพวกเขา ทำบุญ และรำลึกถึงอย่างสม่ำเสมอทุกวันหรือในโอกาสสำคัญๆ

ประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่น

เนื่องจากลักษณะเนื้อหาความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน ที่มีการผสมผสานกลมกลืนและเชื่อมโยงกันจนไม่สามารถแยกออกจากกันได้โดยเด็ดขาด จึงมีผู้รู้ หรือนักวิชาการ จัดแบ่งประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้แตกต่างกันดังนี้ คือ

มณีนีภา ชุตินบุตร (2538 : 21) ได้แบ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นออกเป็น 4 กลุ่ม คือ

1. คติ ความคิด ความเชื่อ และหลักการ เป็นพื้นฐานขององค์ความรู้ ที่ถ่ายทอดกันมา
2. ศิลปะ วัฒนธรรมและขนบธรรมเนียม ประเพณีที่เป็นแบบแผนของการดำเนินชีวิต

ที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา

3. การประกอบอาชีพในแต่ละท้องถิ่นที่ได้รับการพัฒนาให้เหมาะสมกับกาลสมัย

4. แนวคิดหลักปฏิบัติและเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ชาวบ้านนำมาใช้ในชุมชน เป็นอิทธิพลของความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

นิคม ชมพูลง (2542 : 131) ได้แบ่งประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ 10 กลุ่ม ดังนี้

1. ด้านเกษตรกรรม เช่น การเพาะปลูก การขยายพันธุ์ การเลี้ยงสัตว์ การเกษตรผสมผสาน การทำไร่นาสวนผสม การปรับใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมกับการเกษตร เป็นต้น

2. ด้านอุตสาหกรรมและหัตถกรรม เช่น การจัดสาน ทอ การช่าง การทอผ้า การแกะสลัก

เป็นต้น

3. ด้านการแพทย์แผนไทย เช่น หมอสมุนไพร หมอยากลางบ้าน หมอนวดแผนโบราณ

หมอยาหม้อ

4. ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เช่น การบวชป่า การสืบชะตาแม่น้ำ

การอนุรักษ์ป่าชายเลน

5. ด้านกองทุนและธุรกิจชุมชน เช่น ผู้นำในการจัดการกองทุนของชุมชน ผู้นำในการจัดตั้งกองทุนสวัสดิการรักษายาบาล ผู้นำในการจัดระบบสวัสดิการ บริการชุมชน เป็นต้น

6. ด้านศิลปกรรม เช่น วาดภาพ (กิจกรรม) การปั้น (ประติมากรรม) นาฏศิลป์ ดนตรี การแสดง การละเล่นพื้นบ้าน นันทนาการ เป็นต้น

7. ด้านภาษาและวรรณกรรม เช่น ความสามารถในการอนุรักษ์ และสร้างผลงานด้านภาษา วรรณกรรมท้องถิ่น การจัดทำสารานุกรมภาษา หนังสือโบราณ การฟื้นฟู การเรียนการสอนภาษาถิ่น ของท้องถิ่นต่างๆ เป็นต้น

8. ด้านปรัชญา ศาสนา และประเพณี เช่น ความสามารถประยุกต์และปรับใช้หลักธรรม คำสอนทางศาสนา ปรัชญาความเชื่อ และประเพณีที่มีคุณค่าให้เหมาะสมต่อบริบททางเศรษฐกิจ สังคม การถ่ายทอดวรรณกรรม คำสอน การประยุกต์ประเพณีบุญ เป็นต้น

9. ด้านโภชนาการ เช่น ความสามารถในการเลือกสรร ประดิษฐ์ และปรุงแต่งอาหารและยา ได้เหมาะสมกับความต้องการของร่างกายในสภาวะการณ์ต่าง ๆ ตลอดจนผลิตเป็นสินค้าบริการส่งออก ที่ได้รับความนิยมแพร่หลายมาก เป็นต้น

10. ด้านองค์กรชุมชน เช่น ร้านค้าชุมชน ศูนย์สาธิตการตลาด กลุ่มออมทรัพย์องค์กร ด้านการตัดเย็บเสื้อผ้า กลุ่มจักรสาน กลุ่มทอผ้า กลุ่มทอเสื่อ กลุ่มตีมีด ตีขวาน เครื่องมือ ที่ทำจากเหล็ก กองทุนสวัสดิการชุมชน การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น

จากการศึกษาเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น สามารถสังเคราะห์ประเภทของภูมิปัญญาท้องถิ่น ออกเป็น 2 ประเภท ดังนี้คือ

1. ภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อใช้ในการแก้ไขปัญหา

ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นองค์ความรู้ที่เกิดจากสติปัญญาของชาวบ้าน เป็นศักยภาพ หรือความสามารถในการแก้ไขปัญหา การดำเนินชีวิตและการประกอบอาชีพของชาวบ้าน ให้สอดคล้องเหมาะสมกับบริบทของชุมชนท้องถิ่น เช่น ชาวบ้านต้องการฟื้นฟูดินที่มีสภาพเสื่อมโทรม จากการใช้ปุ๋ยเคมีทำให้จุลินทรีย์ที่มีอยู่ในดินถูกทำลายจนดินเสื่อมสภาพ ชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่น จึงร่วมกันหาวิธีการนำจุลินทรีย์ที่มีอยู่ในธรรมชาติมาเลี้ยงเพื่อปรับปรุงคุณภาพดินและใช้ประโยชน์ ในการเกษตรอื่นๆ อีกตัวอย่างคือ ภูมิปัญญาสถาปัตยกรรมพื้นบ้านของภาคใต้ บ้านของชาวใต้ จะมีตึนเสา ทั้งนี้ เพราะตึนเสาทำให้บ้านที่อยู่ในพื้นที่ลุ่มสามารถโยกย้ายได้ง่าย และทำให้ มด ปลวก และงู ขึ้นสู่บ้านได้ยากขึ้น เป็นต้น

2. ภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนา เป็นองค์ความรู้ความสามารถของชาวบ้านที่คิดค้น สิ่งสม สืบทอด ปรับปรุง พัฒนา เป็นศักยภาพหรือความสามารถในเชิงสร้างสรรค์ เช่น การพัฒนา ปลายข้าวในรูปแบบดั้งเดิม เป็นปลายข้าว ก้อน หรือปลายข้าวค้อน เป็นการสร้างมูลค่าให้กับผลิตภัณฑ์ การพัฒนาผ้าฝ้ายย้อมสีธรรมชาติ ซึ่งเดิมนำวัตถุดิบธรรมชาติมาย้อมผ้าและให้สีได้เพียง 6 เฉดสี เมื่อเกิดการทดลองพัฒนา ทำให้สามารถนำวัตถุดิบธรรมชาติมาย้อมสี ได้มากกว่า 100 เฉดสี เป็นต้น จะเห็นได้ว่าภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นรากฐานการพัฒนาเพื่อการพึ่งพาตนเอง เป็นการพัฒนาที่ผสมผสานความรู้สากลบนฐานของภูมิปัญญาดั้งเดิม ทำให้ความรู้ของงามไม่หยุดนิ่ง เป็นการสร้างความรู้ใหม่ สร้างปัญญาตอบสนองของความจำเป็น ความต้องการของชุมชนท้องถิ่น

ตามสภาพสังคมที่เปลี่ยนไป เอื้อประโยชน์ต่อการพัฒนาประเทศโดยรวม ทำให้เกิดการพัฒนายั่งยืน และมั่นคง

ผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่น

แม้ยุคนี้ จะเห็นการกลับมาของภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างแพร่หลาย แต่ส่วนใหญ่จะเป็นมิติทางรูปธรรมซึ่งเป็นเรื่องของเทคนิค วิธีการ (Know – how) เพื่อสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจ สำหรับการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างครบองค์รวม เพื่อพัฒนาชุมชนท้องถิ่นไปสู่การพึ่งตนเองตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงอย่างไม่หลงทางนั้น มีผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการพัฒนา และใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างครบองค์รวม ซึ่งมีบุคคลที่มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่น (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. 2545 ; ปาริชาติ วลัยเสถียร. 2549) ดังนี้คือ

1. องค์กรพัฒนาเอกชน (Non – Government Organization – NGO)

ปัจจุบันเอ็นจีโอเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาชุมชนชนบท โดยมีเจ้าหน้าที่ขององค์กรจำนวนมากที่มีความรู้ มีประสบการณ์ในระดับนานาชาติ มีการศึกษาดี และมีความเข้าใจสังคมทำงานกับชุมชนท้องถิ่น ให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถดำเนินชีวิตกลับสู่ฐานรากของตนเองเพื่อการพึ่งตนเองในแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง อยู่บนฐานการผลิตตามวิถีของชุมชน โดยมีโลกทัศน์ทางศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม นำการกระทำและสามารถบูรณาการความเป็นท้องถิ่นเข้ากับเทคโนโลยีที่เลือกสรรอย่างระมัดระวัง เพื่อนำมาใช้ในการผลิตอย่างมีความเข้าใจในระบบเศรษฐกิจของสังคม และความเปลี่ยนแปลงหรือผลกระทบใดๆ ที่มาจากกระแสโลกาภิวัตน์ นอกจากนี้จะช่วยประสานให้เกิดการสร้างความรู้ของชุมชนด้วยทุนความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น (และทุนอื่นๆ ที่ชุมชนมีอยู่) เข้ากับความรู้นี้มาจากภายนอก ทำให้ได้ความรู้ใหม่มาตอบโจทย์ของชุมชนแล้ว ยังเป็นผู้เชื่อมประสานชุมชนท้องถิ่นต่างๆ เข้าเป็นเครือข่าย (Networking) เพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกลุ่มต่างหมู่บ้าน ต่างตำบล ต่างอำเภอ และจังหวัด จนกระทั่งในระดับภูมิภาคและระดับประเทศ เอ็นจีโอจึงนับว่ามีบทบาทสำคัญที่จะฟื้นฟูวิถีการดำรงชีวิตด้วยการใช้ความรู้ที่มีรากอยู่ในชุมชนเองและทำให้ความรู้นั้นพัฒนาองงามไม่หยุดนิ่งอย่างบรรพบุรุษในอดีตเคยทำมา ในการสร้างความรู้ใหม่ สร้างปัญญาตอบสนองความจำเป็น ความต้องการของชุมชนตามสภาพของสังคมที่เปลี่ยนไป

2. ผู้นำทางศาสนาหรือพระนักพัฒนา

ในวิถีชุมชนชนบทนั้น วัดเป็นศูนย์กลางหรือศูนย์รวมในการทำกิจกรรมทั้งหลาย แม้ว่าในปัจจุบันแก่นแท้และหลักธรรมของพุทธศาสนาจะไม่เป็นที่สนใจ หรือเข้าใจของคนชนบท รวมทั้งคนไทยโดยทั่วไปนัก แต่การทำบุญไปวัดในโอกาสต่างๆ หรือเทศกาลก็ยังมีอยู่อย่างเหนียวแน่น การพัฒนาชนบทโดยเหล่าพระนักพัฒนานี้มีหลักการอยู่บนคำสอนทางพุทธศาสนาในเรื่องความขยันหมั่นเพียร การพึ่งตนเอง การเคารพตนเอง การไม่โลภ พอใจในสิ่งที่ตนมี การร่วมมือร่วมแรงร่วมใจในการทำกิจการงานให้สำเร็จ โดยมีความเชื่อว่า มนุษย์ทุกคนเป็นผู้ที่ฝึกหัดพัฒนาได้ และสามารถบรรลุการหลุดพ้นทุกข์ได้ วิธีการที่พระนักพัฒนาแต่ละรูปใช้เพื่อการพัฒนาท้องถิ่นจะแตกต่างกันไป

3. ปราชญ์ชาวบ้าน

คือผู้นำ ผู้รู้ชาวบ้าน ผู้มีสติปัญญา มีความสามารถ มีประสบการณ์หรือมีหลักธรรม เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวในการดำรงชีวิต รวมทั้งเป็นผู้ที่พยายามหาทางเลือกใหม่ให้กับชีวิต มุ่งสู่ การพึ่งตนเองโดยตั้งต้นจากทุนรอบๆ ตัวที่มีอยู่ เช่น ที่ดินทำกินของตน ความอบอุ่นจากการอยู่กับ ครอบครัว จากรากเหง้าที่เป็นที่เกิดของตน โดยพยายามเรียนรู้ ฟื้นฟูความรู้ที่ตนเคยมี และเสาะหา ความรู้ที่เคยมีอยู่ในชุมชนที่ตนอยู่ ว่าจะสามารถนำความรู้ใดมาทำให้สามารถเลี้ยงตัวมีกินมีใช้ได้ โดยมุ่งมั่นลองผิดลองถูก ไม่ย่อท้อ แม้จะใช้เวลานานสักเท่าใด หรือถูกหัวเราะเยาะจากเพื่อนบ้าน ส่วนใหญ่ ว่าบ้าหรือทำตัวแปลกกว่าคนอื่นๆ โดยให้คุณค่ากับชีวิตที่จะอยู่อย่างพึ่งตนเองได้ และอย่างมีศักดิ์ศรี ในที่สุดปราชญ์ชาวบ้านก็ได้พิสูจน์ให้ชุมชนและสังคมได้เห็นว่า ความมุ่งมั่นและ การใช้สติปัญญาแก้ปัญหาบนเส้นทางแห่งการพึ่งตนเองและเศรษฐกิจพอเพียงนั้น เป็นสิ่งที่ทำให้ชีวิต เป็นมากกว่าแค่มีกินมีใช้ ทว่าสามารถอยู่ได้อย่างมีความสุขทั้งกายและใจ ความสำเร็จที่เลื่องลือ กล่าวขาน ทั้งจากการบอกกันต่อ การเผยแพร่โดยสื่อมวลชน รวมทั้งการได้รับการยอมรับจากผู้คน ในชุมชนท้องถิ่นเดียวกัน ทำให้ได้รับการยกย่องให้เป็นปราชญ์ชาวบ้าน ซึ่งเป็นการยกย่องทางสังคม บทบาทของปราชญ์ชาวบ้านในฐานะผู้ที่ฟื้นฟูและพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่น จึงเป็นสิ่งที่เห็นได้ชัดเจน ว่าปราชญ์ชาวบ้านเหล่านี้ไม่ได้หยุดอยู่แค่การค้นหา ฟื้นฟู ภูมิปัญญาท้องถิ่นขึ้นมาแก้ปัญหา เฉพาะกาลของตนเท่านั้น หากแต่ยังมีความกระตือรือร้นที่จะบูรณาการความรู้ใหม่ๆ เข้ากับ ความรู้เดิม ด้วยเป็นผู้ที่เข้าใจในสังคมและโลกที่เปลี่ยนไปอีกทั้งตระหนักในสิทธิและหน้าที่ของตน ทั้งทางโลกและทางจิตวิญญาณ จึงทำให้ไม่หยุดนิ่งอยู่กับอดีต แต่ได้พยายามดำรงชีวิตอยู่ อย่างเท่าทันตนเองและโลกในปัจจุบัน

4. ผู้นำชุมชน แกนนำชุมชน

ซึ่งได้แก่ ผู้นำในชุมชน แกนนำชุมชน ที่มีประสิทธิภาพ ชีวิตที่ยาวนานของผู้นำ ทำให้มี บทเรียน ที่เกิดจากปัญหาแก้ไขปัญหานำมาสู่การตัดสินใจ ด้วยฐานข้อมูลความรู้ ซึ่งเป็นฐานปัญญา อย่างแท้จริง ซึ่งผู้นำในลักษณะนี้จัดเป็นผู้นำทางธรรมชาติ

5. ผู้นำทางการ

ซึ่งได้แก่ สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งเป็นผู้นำทางการ นอกจากนี้ ยังมี พัฒนาการ ครู พยาบาล และเจ้าหน้าที่สาธารณสุข

6. ปัญญาชนท้องถิ่น

ที่เข้าใจวัฒนธรรมภายนอก ขณะเดียวกันก็สามารถเข้าใจวัฒนธรรมภายใน เป็นบุคคล ที่มีสองวัฒนธรรม (biculture) ในตัวเอง สามารถมีบทบาทสำคัญในการร่วมกับชาวบ้านประยุกต์และ ประดิษฐ์คิดค้นอะไรใหม่ๆ ที่ช่วยยกระดับชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านให้ดีขึ้น

7. นักวิชาการ

โดยเฉพาะนักวิชาการในท้องถิ่น เช่น อาจารย์มหาวิทยาลัยในท้องถิ่นต่างๆ ควบคู่กับ วัฒนธรรม จากภายนอกอย่างลึกซึ้งถึงขั้นที่จะนำมาประสานกับวัฒนธรรมพื้นบ้านได้ ซึ่งจะเป็น การช่วยให้วัฒนธรรมพื้นบ้านมีพลังพลวัตอยู่ได้ในวัฒนธรรมที่เกิดใหม่จากการผสมผสานนั้น

8. รัฐ

รัฐควรเคารพในความเชื่อของชาวบ้าน และเปิดใจให้กว้างกับการพัฒนาตัวเองของชาวบ้าน ให้เป็น พระเอก ในการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นของเขา โดยรัฐสนับสนุนตามความจำเป็นในสิ่งที่อยู่นอกเหนืออำนาจการจัดการชุมชนท้องถิ่น เช่น แหล่งน้ำ ถนน ไฟฟ้า การแก้ปัญหาที่ดิน การแก้ปัญหาหาค่าพืชผล เป็นต้น ส่วนเรื่องการศึกษา รัฐควรให้ประชาชนชาวบ้านได้มีส่วนในการวางหลักสูตรบางส่วนในระดับท้องถิ่น ที่ทำให้ชาวบ้านสามารถถ่ายทอดภูมิปัญญาและคุณค่าที่ฝังงมของชุมชนแก่ลูกหลานของเขา อย่างสอดคล้องกับแต่ละพื้นที่ สรุปได้ว่าผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่นคือ ชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่น ทั้งนี้เพราะชาวบ้านรู้จักและเข้าใจถึงรากฐานทางวัฒนธรรมและสังคมในการดำรงชีวิตในบริบทชุมชนท้องถิ่นของตนเอง กอปรกับชาวบ้านมีทักษะ ความสามารถในการเรียนรู้ ใฝ่รู้ หรือที่เรียกว่า บุคคลแห่งการเรียนรู้ ก็จะทำให้เกิดการใช้สติปัญญาแก้ไขปัญหาแบบพึ่งพาตนเอง รวมทั้งใฝ่เรียนรู้ในสิ่งใหม่ๆ และบูรณาการความรู้ใหม่ๆ เข้ากับความรู้อันเดิม อันเป็นการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นให้เข้ากับกาลสมัยที่เปลี่ยนไป จึงนับว่าชาวบ้านเป็นบุคคลที่มีบทบาทสำคัญยิ่ง ส่วนบุคคลอื่นๆ เป็นเพียงส่วนเสริมหรือสนับสนุนในการพัฒนา

แหล่งการเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น

ปัจจุบันเป็นยุคสังคมแห่งการเรียนรู้ คือ ประชาชนมีการเรียนรู้ตลอดชีวิต ทั้งนี้เพราะทุกคนต้องพัฒนาตนเองอยู่เสมอ เพื่อนำไปสู่การพัฒนาอาชีพและพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ให้ดีขึ้น โดยการแสวงหาความรู้จากการเรียนรู้ด้านสถานที่ เช่น โบราณสถาน สถาบันการศึกษา วัด และแหล่งการเรียนรู้ด้านทรัพยากรธรรมชาติ เช่น แม่น้ำ ภูเขา ป่าไม้ รวมทั้งแหล่งการเรียนรู้สื่อสิ่งพิมพ์ และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ นอกจากนี้ ยังมีแหล่งการเรียนรู้ที่เป็นบุคคล เช่น ผู้นำชุมชน ประชาชนชาวบ้าน หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น ครูภูมิปัญญาไทย เป็นต้น

สารณี วรรณตรง (2547) ได้กล่าวถึงการถ่ายทอดองค์ความรู้จากแหล่งการเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ดังนี้ คือ

1. ครอบครัว เป็นการถ่ายทอดจากบิดามารดาสู่บุตร พี่น้อง เครือญาติใกล้ชิด ถ่ายทอดแก่กันและกันเพื่อสืบทอดภูมิปัญญาไว้ ความรู้หลายอย่างไม่มีการเผยแพร่ให้ผู้อื่น เพราะถือเป็นมรดกของวงศ์ตระกูล เช่น ความรู้เรื่องการรักษาโรค ยาสมุนไพร ศิลปกรรมการแสดงศิลปหัตถกรรมต่างๆ เป็นต้น ส่วนใหญ่จะมีเคล็ดลับเก็บไว้ถ่ายทอดให้ผู้ที่ต้องการให้เป็นผู้สืบทอดภูมิปัญญาเท่านั้น สำหรับการถ่ายทอดมีหลายประการ และไม่ได้แสดงออกอย่างชัดเจน เป็นการเรียนรู้ที่ได้รับการซึมซับจากการปฏิบัติในชีวิตประจำวัน

2. วัดและชุมชน ทั้งนี้เพราะวัดเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ของชุมชนหรือศูนย์กลางการศึกษาในระบบ เป็นที่ฝึกอาชีพ ที่ประชุมสัมมนา และที่นัดหมายสำหรับการจัดกิจกรรมทางศาสนา พิธีกรรมต่างๆ รวมทั้งการจัดงานตามประเพณี การทำบุญเนื่องในโอกาสสำคัญ รวมไปถึงกิจกรรมทางสังคมของส่วนรวม ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันผู้คนในชุมชนโดยเฉพาะชนบทจะผูกพันกับวัด เพราะวัดเป็นศูนย์รวมความเชื่อมั่นความศรัทธาโดยมีพระภิกษุเป็นผู้ริเริ่ม ผู้ประสาน ส่งเสริม สนับสนุนให้เกิดกิจกรรม นอกจากนี้วัดยังมีบทบาทเป็นสถานที่ดูแลรักษาสุขภาพกายและสุขภาพจิตของคนในชุมชน เป็นศูนย์กลางพบปะสนทนาของประชาชน ชุมชนมีความใกล้ชิดกับวัด วัดจึงเป็นศูนย์ของชุมชน

3. ครู เจ้าสำนัก เป็นการถ่ายทอดโดยบุคคลที่เป็นผู้รู้ผู้ชำนาญให้แก่บุคคลอื่น ลูกศิษย์ อาจเป็นลูกหลานหรือผู้สนใจสมัครเป็น “ศิษย์” ครูเองก็ได้รับการถ่ายทอดจาก “ครู” ของตนมา ในลักษณะเดียวกัน ทำให้เกิดความเชี่ยวชาญในเรื่องนั้นๆ ได้เป็นอย่างดี การรับเป็นครูและศิษย์ จะเริ่มต้นด้วยพิธีกรรมที่เรียกว่า “ยกครู” อันแสดงถึงความสัมพันธ์ที่มีความลึกซึ้งอย่างยิ่ง เพราะครู จะเป็นผู้ถ่ายทอดไม่เพียงแต่ทักษะหรือวิธีการต่างๆ ให้เท่านั้น แต่จะถ่ายทอดวิญญาณให้ศิษย์ที่เก่ง และดีจริง และสามารถสืบทอดทุกอย่างจากครูทั้งในเรื่องทักษะ เนื้อหา รูปแบบ และจิตวิญญาณ ของเรื่องนั้นๆ อันเป็นความชำนาญของครู

4. เครือข่ายศูนย์การเรียนรู้ของชุมชน เป็นการรวมกลุ่มเพื่อจัดการทรัพยากรผลิตผลและทุน ของตนเอง จำเป็นต้องมีการเรียนรู้ ซึ่งการเรียนรู้จากผู้รู้ภายในชุมชนเท่านั้นอาจไม่เพียงพอ ต้องอาศัยการเรียนรู้จากผู้รู้จากภายนอก หรือจากการไปศึกษาดูงาน การประชุมสัมมนา การฝึกงานและ การทดลองปฏิบัติ ดังนั้นการเรียนรู้โดยองค์กร ชุมชนท้องถิ่นและเครือข่ายเป็นรูปแบบการถ่ายทอด และสืบทอดภูมิปัญญาที่มีประสิทธิภาพมากที่สุดรูปแบบหนึ่ง

สรุปได้ว่าแหล่งการเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น มีหลากหลายลักษณะ หากแต่ครอบครัว นับเป็นรากฐานของชีวิตของผู้คนในชุมชนท้องถิ่น ที่สร้างการเรียนรู้ของบุคคลในครอบครัว มีการส่งเสริมให้เกิดบรรยากาศการเรียนรู้และกิจกรรมการเรียนรู้อย่างมีส่วนร่วมของสมาชิก ในครอบครัว เพื่อนำไปสู่การพึ่งพาตนเอง ส่วนแหล่งการเรียนรู้อื่นๆ เป็นเพียงส่วนเสริมหรือสนับสนุน ให้เกิดการเรียนรู้ขยายวงกว้างในระดับชุมชนท้องถิ่นและสังคม

แนวทางสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญาเป็นมรดกทางปัญญา ที่ได้มีการสั่งสมและสืบทอดจนถึงปัจจุบัน หากคนรุ่นใหม่ ไม่เห็นความสำคัญ ภูมิปัญญาก็อาจเกิดการสูญหายได้ตามกาลเวลา เพราะขาดการเชื่อมโยงระหว่าง อดีตกับปัจจุบัน เพื่อมิให้ภูมิปัญญาสูญหาย จึงมีแนวทางการสืบทอดภูมิปัญญา (สำนักงาน คณะกรรมการศึกษาแห่งชาติ. 2545) ดังนี้คือ

1. ส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือปราชญ์ชาวบ้าน ให้สามารถทำการถ่ายทอดภูมิปัญญา ของตน ได้อย่างเต็มที่ และให้โอกาสพัฒนาผลงานให้ได้คุณภาพ และควรกระทำอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้เป็นที่รู้จักและเกิดการยอมรับอย่างแพร่หลาย เพื่อเป็นแบบอย่างและกระตุ้นให้ประชาชน ในท้องถิ่นมีความภูมิใจ มั่นใจ ทำให้เกิดความศรัทธา ยอมรับในความคิดของบุคคล

2. สรรหาบุคคลที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นในแต่ละสาขาวิชา ที่มีความรู้ ประสบการณ์ จนเกิดความเชี่ยวชาญในอาชีพที่กระทำนั้นๆ ซึ่งโดยทั่วไปชาวบ้านจะไม่คุ้นเคยกับการประชาสัมพันธ์ ตนเอง รัฐหรือองค์กรที่มีส่วนเกี่ยวข้องควรให้การสนับสนุนสร้างโอกาสให้แก่ บุคคลในท้องถิ่น วิธีการ คือ การคัดเลือก ประกวด หรือการแสวงหา โดยต้องทำการรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับประวัติ และผลงานของบุคคลนั้น เพื่อทำการเผยแพร่ให้สาธารณชนได้รู้จักซึ่งกระบวนการสรรหาบุคคล ที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นจะทำให้บุคคลมีชื่อเสียงและเป็นที่รู้จักแก่บุคคลทั่วไป

3. การรวบรวม ข้อมูล ภูมิปัญญาท้องถิ่น ผู้ที่มีบทบาทในการดำเนินงาน ควรมีการประสานงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัด ศูนย์วัฒนธรรมอำเภอ องค์กรของรัฐและเอกชน มหาวิทยาลัยที่อยู่ตามภูมิภาคต่างๆ เป็นต้น เพื่อขอความร่วมมือและเก็บ รวบรวมข้อมูลตามหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ และจังหวัดต่างๆ ทั่วประเทศ โดยการออกสำรวจตามพื้นที่

เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ถูกต้อง และชัดเจน หลังจากนำมาจัดพิมพ์ในรูปแบบของสื่อสารสนเทศประเภทต่างๆ รวมทั้งสื่ออิเล็กทรอนิกส์ เช่น หนังสือ จุลสาร วารสาร ห้องสมุดดิจิทัลภูมิปัญญาท้องถิ่น : นนทบุรีศึกษา เป็นต้น เพื่อทำการเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ในวงกว้างยิ่งขึ้น

4. ส่งเสริมการเผยแพร่ เมื่อมีการเลือกสรรภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีลักษณะเด่น ๆ ของแต่ละสาขาแล้วเรียบร้อย ควรพิจารณาสื่อที่จะใช้ในการเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ตามวัตถุประสงค์ และความเหมาะสม เพื่อให้ผู้รับมีโอกาสได้รู้จักและศึกษาหาความรู้ โดยสามารถนำไปเป็นแนวทางในการปฏิบัติได้

5. สนับสนุนให้มีการศึกษาค้นคว้าและวิจัย เพื่อให้เกิดมีการศึกษาค้นคว้าและวิจัย โดยนำผลจากการทดลองสรุปเป็นองค์ความรู้ ความเข้าใจอย่างถ่องแท้ แล้วนำผลจากการวิจัยมาใช้ เพื่อปรับปรุงเสริมสร้างภูมิปัญญา ให้มีการยอมรับหรือปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อม ในปัจจุบัน ซึ่งจะส่งผลต่อประชาชนที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญานั้น เช่น การมีรายได้ มีชื่อเสียง สังคมยอมรับ เป็นต้น

6. สนับสนุนให้มีการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น ควรให้มีการถ่ายทอดมวลความรู้แก่นักเรียน นักศึกษา หรือบุคคลที่มีความสนใจทั่วไป ได้มีโอกาสเข้ามาศึกษาหาความรู้เพื่อทำการสืบทอดความรู้ เหล่านั้นให้คงอยู่ต่อไป หรือเป็นการแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์ต่อกัน เพื่อนำผลที่ได้ ไปปรับปรุง พัฒนาตนเองให้ดีขึ้น การสนับสนุนจากรัฐหรือองค์กร สมาคม กลุ่มสมาชิกต่างๆ ควรร่วมมือประสานงานกัน เพื่อให้ผู้สนใจศึกษาเสียค่าใช้จ่ายน้อยที่สุด

7. จัดทำเป็นหลักสูตรทางการศึกษา ควรมีการจัดหลักสูตรหรือเพิ่มบรรจุเนื้อหา ด้านภูมิปัญญาไว้เป็นสาระในการเรียนการสอนในทุกระดับ โดยเน้นให้เยาวชนได้เรียนรู้และตระหนัก ถึงภูมิปัญญาของบรรพบุรุษ เพื่อร่วมกันอนุรักษ์และสืบทอดต่อไป

8. การร่วมมือกันระหว่างหน่วยงานของรัฐและเอกชน ทั้งภาครัฐและเอกชน ควรเข้ามา มีบทบาทในการทำงานร่วมกันอย่างแท้จริง เช่น ดำเนินการให้มีการศึกษาค้นคว้าอย่างมีประสิทธิภาพ ร่วมอนุรักษ์ภูมิปัญญาอย่างจริงจัง ส่งเสริมให้มีการเผยแพร่อย่างทั่วถึง และมีประสิทธิภาพ เป็นต้น

9. การสนับสนุนจากรัฐบาล รัฐบาลควรให้ความสำคัญต่อการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวกับการอนุรักษ์ ส่งเสริม ค้ำครอง และเผยแพร่ ควรมอบหมายให้หน่วยงานที่มีหน้าที่รับผิดชอบทำงานอย่างจริงจังติดตามและประเมินผลงาน และรัฐควรกระตุ้นให้ประชาชนเกิดความรัก ภาควุมิใจในภูมิปัญญาของบรรพบุรุษตนเอง

10. สนับสนุนคุ้มครองทรัพย์สินทางปัญญา รัฐหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรพิทักษ์รักษา ผลประโยชน์ อันพึงมีพึงได้ของประชาชนต่อภูมิปัญญาที่พัฒนาขึ้น ได้แก่ การจดสิทธิบัตร หรือลิขสิทธิ์ เป็นต้น เพื่อเป็นผลคุ้มครองทางกฎหมาย

สรุปได้ว่าแนวทางสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้น จะต้องร่วมมือกันระหว่างหน่วยงาน ทั้งภาครัฐ เอกชน และภาคประชาชน ในการสรรหาบุคคลที่เป็นภูมิปัญญาในแต่ละสาขา ส่งเสริม ให้เป็นที่รู้จักและเกิดการยอมรับอย่างแพร่หลาย และดำเนินการรวบรวมข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่น จัดเก็บในรูปแบบสื่อต่างๆ ทั้งสื่อสิ่งพิมพ์และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ เพื่อเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ในวงกว้างยิ่งขึ้น และสามารถนำไปเป็นแนวปฏิบัติ

การถ่ายทอดองค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น

ผู้ทรงภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือปราชญ์ชาวบ้าน คือ บุคคลที่มีองค์ความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ชีวิต หรือเกิดจากการถ่ายทอดจากผู้รู้ในท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งการถ่ายทอดองค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ การส่งต่อความรู้ไปยังอีกบุคคลหนึ่ง หรือถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ในการส่งต่อหรือถ่ายทอดความรู้จะเป็นไปโดยตั้งใจหรือไม่ก็ได้ ด้วยวิธีการที่แตกต่างกันไป ตามสภาพแวดล้อมของแต่ละท้องถิ่น ซึ่งมีผู้รู้หรือนักวิชาการหลายท่านได้จำแนกวิธีการถ่ายทอดองค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ดังนี้ คือ

จากรวรรณ ธรรมวัตร (2538) ได้อธิบายถึงการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นว่ามีวิธีการถ่ายทอด 2 วิธี

1. การถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นแก่เด็กหรือเยาวชน โดยทั่วไปเด็กมีความสนใจในช่วงเวลาสั้นๆ ในสิ่งที่ใกล้ตัว ซึ่งแตกต่างจากผู้ใหญ่ กิจกรรมการถ่ายทอดต้องง่ายๆ ไม่ซับซ้อน สนุกสนาน และดึงดูดความสนใจ เช่น การละเล่น การเล่านิทาน การทดลองทำ (ตามตัวอย่าง) การเล่นปริศนา คำทาย เป็นต้น วิธีการเหล่านี้เป็นการสร้างเสริมลักษณะนิสัยและบุคลิกภาพที่สังคมปรารถนา ซึ่งส่วนใหญ่มุ่งเน้นจริยธรรมที่เป็นสิ่งควรทำและไม่ควรทำ การถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นแก่เยาวชนอีกรูปแบบหนึ่งเป็นการถ่ายทอดองค์ความรู้เพื่อให้เกิดการสืบทอดอุดมการณ์ให้ลูกหลานได้เรียนรู้จากการปฏิบัติจริง ช่วยให้เยาวชนรู้จักคิด รู้จักสังเกต รู้จักเปรียบเทียบ อันเป็นการเรียนรู้จากรากเหง้าของตนเอง เกิดความซาบซึ้งและภูมิใจที่ได้เกิดมาในชุมชนท้องถิ่น เช่น การจัดทำโครงการเยาวชนรักษาสถิต เป็นต้น

2. การถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นแก่ผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่เป็นผู้ที่ผ่านประสบการณ์ต่างๆ มาพอสมควรและเป็นวัยทำงาน จึงมีวิธีการถ่ายทอดได้หลายรูปแบบ เช่น การบอกเล่าโดยตรง หรือบอกเล่าโดยผ่านพิธีสู่ขวัญ พิธีกรรมทางศาสนา พิธีกรรมตามขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่นต่างๆ เป็นต้น

นันทิ พงษ์ดนตรี (2544) กล่าวถึงการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ดังนี้

1. การสืบทอดความรู้ภายในชุมชน ส่วนใหญ่เป็นเรื่องอาชีพของหมู่บ้าน ที่แทบทุกครัวเรือนทำกัน อาจเป็นอาชีพรองจากการทำไร่ เช่น เครื่องปั้นดินเผา จักสาน ทอผ้า ซึ่งสมาชิกของชุมชนได้คลุกคลี คั้นเคยมามาตั้งแต่เด็ก ภายใต้สภาพการดำรงชีวิตประจำวัน

2. การสืบทอดภายในครัวเรือน ในการถ่ายนั้นจะเริ่มจากการถ่ายทอดผู้ที่ใกล้ชิดก่อน เช่น ลูก ภรรยา เครือญาติ โดยวิธีขยายความคิด และค่อยๆ ให้สัมผัสกับความจริงด้วยการค่อยๆ ทำทีละเล็กละน้อย เป็นการสืบทอดความรู้ความชำนาญที่มีลักษณะเฉพาะ กล่าวคือ เป็นความสามารถเฉพาะบุคคล หรือเฉพาะครอบครัวเช่น ความสามารถในการครอบครั้ว บางอย่างมีการหวงแหน และเป็นความลับในตระกูล

3. การฝึกฝนจากผู้รู้ผู้ชำนาญเฉพาะอย่าง เป็นการถ่ายทอดที่ผู้สนใจไปขอรับการถ่ายทอดวิชาการดัดแปลงและพัฒนาขึ้นมาด้วยตนเองแล้วถ่ายทอดไปสู่ลูกหลาน เช่น การแกะสลักหินทำฆ้อง เป็นต้น

4. ความรู้ความชำนาญที่เกิดขึ้นจากความบังเอิญหรือสิ่งลึกลับ เป็นความรู้บางอย่างเกิดขึ้นโดยตนเอง ไม่ได้สนใจหรือไม่ได้คาดคิดมาก่อนเป็นต้นว่ามีวิญญานหรืออำนาจลึกลับเข้าสิงมาบอก

ทำให้มีความสามารถในการรักษาโรค หรือความสามารถในการทำนายทายักได้ ซึ่งยังไม่สามารถอธิบายด้วยเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ได้

5. การจัดเวทีชุมชน เพื่อทำการประชุม เสวนา แลกเปลี่ยนความคิดเห็น รวมทั้งการระดมสมองในการวางแผนแก้ไขปัญหาร่วมกัน ซึ่งเป็นการเติมพลังทางกาย ทางใจ และทางปัญญาซึ่งกันและกัน

สรุปได้ว่าการถ่ายทอดองค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น มีวิธีการถ่ายทอดได้หลายลักษณะ อาจใช้อายุเป็นเกณฑ์ในการแบ่งกลุ่มผู้รับการถ่ายทอด เพื่อให้สามารถใช้เทคนิคหรือวิธีการถ่ายทอดได้อย่างเหมาะสม ยังผลให้การถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น หรืออาจใช้วิธีการกลุ่มเกลาทางสังคมแบบค่อยเป็นค่อยไป ผู้รับการถ่ายทอดจะเกิดการเรียนรู้ตามวิถีชีวิตและสภาพแวดล้อม นอกจากนี้ยังมีการถ่ายทอดองค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นผ่านพิธีกรรมและความเชื่อในชุมชนท้องถิ่นนั้นๆ

ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นรากฐานสำคัญของการดำรงชีวิตของชุมชนท้องถิ่น ทั้งนี้เพราะว่าภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นสรรพวิชาความรู้ที่ชุมชนใช้แก้ปัญหาหรือจรรโลงชีวิตของเขา ไม่ว่าจะมีความรู้ที่มีการสั่งสม มีการประยุกต์ใช้มายาวนานหรือชุมชนรับมาจากภายนอก ล้วนแต่เป็นความรู้ที่ผ่านการพิสูจน์ว่าเข้ากันได้กับวิถีชีวิตด้านอื่นๆ ของชุมชนท้องถิ่น ภูมิปัญญาท้องถิ่นยังเป็นความรู้สาธารณะที่คนส่วนใหญ่สามารถนำไปใช้ได้ หากภูมิปัญญาท้องถิ่นจะสามารถดำรงอยู่ได้ยาวนาน จำเป็นต้องมีศักยภาพในการปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมหรือบริบทที่เปลี่ยนแปลงไป ในการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้จะต้องมีภูมิคุ้มกันทางปัญญาของตนเอง คือ การพัฒนาคนในชุมชนท้องถิ่น ให้มีอิสรภาพทางการคิด มีความเป็นตัวของตัวเอง สามารถวิเคราะห์พัฒนาแบบใหม่ วิเคราะห์จุดอ่อน จุดแข็งของภูมิปัญญาของตนเองและสิ่งที่นำเข้ามาจากภายนอกเพื่อเลือกประยุกต์ใช้อย่างชาญฉลาด และมีการปรับใช้ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ปัจจุบัน น่าจะเป็นหนทางหนึ่งที่จะช่วยให้ชุมชนท้องถิ่นอยู่รอดอย่างยั่งยืนทั้งปัจจุบันและอนาคต จากข้อความดังกล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่าสังคมไทยจำเป็นต้องมีการพัฒนาในสองทางหลักที่คู่ขนานกันไป แนวทางแรก คือ การพัฒนาในกระแสหลักเป็นการแข่งขันที่เน้นความมีประสิทธิภาพสูงสุดในเวทีโลก และอีกแนวทางหนึ่ง คือ การพัฒนาชุมชนในระดับรากหญ้า ซึ่งต่างก็มีเป้าหมาย คือ การพัฒนาที่ยั่งยืน จำเป็นต้องหาทางรักษาสมดุลของการพัฒนาทั้งสองแนวทาง โดยมีสติและรู้จักรากเหง้าของตัวเอง โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในชุมชนท้องถิ่นหลงเหลืออยู่ให้เห็นการพัฒนาจะใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) เป็นตัวขับเคลื่อน การก้าวไปข้างหน้าเพื่อการปรับตัวและการสร้างเศรษฐกิจ ที่อยู่บนพื้นฐานปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง โดยเน้นการพึ่งตนเองให้ได้ก่อน แล้วถึงจะเป็นการผนึกกำลัง เพื่อสร้างเศรษฐกิจชุมชน และเมื่อเข้มแข็งพอก็สามารถขยายสู่ระดับประเทศ และต่างประเทศได้

งานศิลปหัตถกรรมพื้นบ้าน

หัตถกรรมพื้นบ้าน หมายถึง ผลงานที่สร้างสรรค์เพื่อประโยชน์ด้านการใช้สอย ตามความต้องการที่จำเป็นในชีวิต (กระทรวงศึกษาธิการ. 2529 : 8) เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นด้วยฝีมือมนุษย์ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อการใช้สอยเป็นสำคัญ รูปแบบของงานหัตถกรรมจะพัฒนาขึ้น จากความชำนาญของช่าง และการปรับปรุงเพื่อให้สนองประโยชน์ใช้สอยได้ดียิ่งขึ้นจึงต้องใช้เวลา ในการพัฒนาปรับปรุงรูปแบบและเลือกสรรวัสดุเพื่อให้สนองการใช้สอยได้สมบูรณ์เป็นเวลานาน นับร้อยนับพันหรือนับหมื่นปี

หลักฐานการค้นคว้าถิ่นกำเนิดเก่าแก่ที่สุดของหัตถกรรมอาจเริ่มขึ้นตั้งแต่ สมัยก่อนประวัติศาสตร์นับหมื่นๆ ปีมาแล้ว โดยที่มนุษย์พยายามจะสร้างเครื่องมือเครื่องใช้ชิ้นแรก ขึ้นมาเพื่อสนองความต้องการในการใช้สอย เพื่อเป็นเครื่องช่วยให้สภาพการดำรงชีวิตที่ดีขึ้น (การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. 2532 : 13) จึงมีผู้ให้ความเห็นว่าหัตถกรรมชิ้นแรกของมนุษย์ น่าจะได้แก่ หินก้อนแรกที่มนุษย์เก็บมาแล้วเอาหินหรือวัสดุอื่นๆ ทบกะเทาะให้หินมีรูปร่าง ผิดไปจากเดิม เพื่อให้หินที่กะเทาะนั้นมีลักษณะเป็นเครื่องมือสำหรับใช้ทุบ สับ ตัด สิ่งอื่นๆ ได้ตามความต้องการ โดยนัยนี้ถือว่าเครื่องมือหินกะเทาะนับเป็น “หัตถกรรมหรือประดิษฐกรรม” ที่เกิดจากฝีมือมนุษย์เป็นครั้งแรกและได้พัฒนาเรื่อยมา

จากการประดิษฐ์คิดค้นที่กระทำสืบต่อกันมาเป็นเวลานานนับร้อยนับพันปีนั้นช่วยให้มนุษย์ เกิดความชำนาญและเรียนรู้ในการเลือกสรรวัสดุดิบ เรียนรู้ในการปรับปรุงพัฒนา รูปแบบของหัตถกรรมประเภทต่างๆ ให้สามารถสนองประโยชน์ได้สมบูรณ์ที่สุดเท่าที่จะทำได้ และเมื่อหัตถกรรมนั้นๆ มีความสมบูรณ์ในการใช้สอยแล้ว ความชำนาญและความชัดเจนในกรรมวิธี จะช่วยให้ช่างหรือผู้สร้างงานหัตถกรรมประเภทต่างๆ ได้พัฒนาฝีมือให้สูงขึ้นส่งผลให้งานหัตถกรรม มีความงามและมีคุณค่าทาง “ศิลปะ” (Art) เป็นการพัฒนางาน “หัตถกรรม” (Craft) ไปสู่งาน “ศิลปหัตถกรรม” (Art Craft)

ศิลปหัตถกรรม คือ ผลงานซึ่งเกิดจากฝีมือมนุษย์หรือสิ่งที่ต้องใช้มือในการประดิษฐ์ โดยมีความงามทางศิลปะแฝงอยู่ ทั้งนี้อาจใช้เครื่องทุ่นแรงช่วยด้วยก็ได้ ส่วนศิลปะพื้นบ้าน ที่เป็นงานศิลปะตั้งอยู่บนพื้นฐานของชีวิต ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อ และวัฒนธรรม ของกลุ่มชน ที่มาจากชีวิตจิตใจของกลุ่มชนเหล่านั้น โดยอาจสนองความเชื่อเพื่อความสุขทางใจ หรือเพื่อใช้สอยในชีวิตประจำวัน เพื่อซื้อขายแลกเปลี่ยนกันภายในชุมชน เป็นความสามารถ ที่ถ่ายทอดกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ มิใช่การลอกเลียนแบบหรือได้รับอิทธิพลจากถิ่นอื่น ศิลปะประเภทนี้จึงมีลักษณะเฉพาะถิ่นของตัวเอง (วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. 2542 : 29) เมื่อรวมเป็น งานศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านไทย จึงเป็นงานที่มีคุณค่าทางศิลปะในตัวเองเพราะช่างพื้นบ้านไทย ได้ใช้เครื่องมือสร้างสรรค์งานที่สะท้อนถ่ายทอดความเข้มซึ้งงดงาม ประณีต จากจิตใจของคน โดยถ่ายทอดลงในรูปแบบของหัตถกรรมพื้นบ้านประเภทต่างๆ ได้แก่ เครื่องปั้นดินเผา งานช่างฝีมือ งานตีเหล็ก เป็นต้น

งานหัตถกรรมพื้นบ้านเหล่านี้ได้ถ่ายทอดความเจริญในด้านวัฒนธรรมและจิตใจ จะเห็นได้จากลวดลายที่ออกมาจากเนื้องานแสดงถึงคุณค่าและความงดงามที่สั่งสมมาตั้งแต่บรรพบุรุษ จากคำกล่าวนี้ก็จะเห็นว่าสินค้าหัตถกรรมอาจใช้เครื่องจักรทำบางส่วนและทำด้วยมือบางส่วน

แต่ส่วนที่เป็นจุดเด่นของสินค้านั้นมักต้องทำด้วยมือ งานศิลปหัตถกรรมไทยที่มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของไทยมาแต่โบราณกาลเพราะเป็นงานที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตอยู่ของผู้คนทุกระดับ แบ่งประเภทตามลักษณะของวัสดุและเทคนิคการทำ มี 9 ชนิดประกอบด้วย

1. เครื่องไม้
2. เครื่องจักสาน
3. เครื่องดิน
4. เครื่องทอ
5. เครื่องรัก
6. เครื่องโลหะ
7. เครื่องหนัง
8. เครื่องกระดาษและ
9. เครื่องหิน

หัตถกรรม ศิลปหัตถกรรม และหัตถกรรมพื้นบ้าน หมายถึง การนำวัสดุตามธรรมชาติที่มีอยู่ในท้องถิ่นมาประดิษฐ์ด้วยมือ เป็นสิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันโดยมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับวิถีชีวิตในแต่ละท้องถิ่นนั้นๆ อย่างมีเอกลักษณ์เฉพาะตัวที่สั่งสมมาตั้งแต่บรรพบุรุษ และถ้าสิ่งใดมีเจตนาในการสร้างสรรค์เน้นหนักไปในเรื่องคุณค่าทางความงามก็จะเรียกรวมๆ กันว่างานศิลปหัตถกรรม

การสร้างงานหัตถกรรมต้องสร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ในการใช้สอย มีการพัฒนารูปแบบเรื่อยมาซึ่งสามารถอำนวยความสะดวกใช้สอยได้อย่างเต็มที่ มักจะมีรูปแบบหัตถกรรมเฉพาะถิ่นปรากฏอยู่ด้วยงานหัตถกรรมจะผลิตขึ้นเป็นจำนวนมากเพื่อให้เพียงพอกับความต้องการของผู้คนในท้องถิ่นที่จะใช้ในชีวิตประจำวันมีราคาที่เหมาะสมหรือราคาต่ำ และมีลักษณะเฉพาะถิ่น (วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. 2542 : 31-37)

กระทรวงศึกษาธิการ (2529 : 2 - 6) ได้แบ่งความสำคัญของศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านเป็น 2 ยุค คือ

1. ศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านในยุคโบราณ เป็นผลงานที่มนุษย์ได้สร้างสรรค์ในยุคก่อนประวัติศาสตร์และยุคประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นซากผลงานในอดีต เหลือเป็นมรดกทางวัฒนธรรมไว้ให้เราได้ศึกษาเกี่ยวกับเรื่องของพวกเขาเหล่านั้นในด้านต่างๆ อันเป็นหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์ แสดงให้เห็นถึงสภาพความเป็นอยู่ของมนุษย์ วัฒนธรรมประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อ ความเป็นเอกลักษณ์แบบเชื้อชาติและความเจริญหรือความเสื่อมของสังคมเมืองหรือประเทศ

2. ศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านในยุคปัจจุบัน ได้ดัดแปลงทั้งสร้างสรรค์เพื่อประโยชน์ใช้สอยเพื่อเศรษฐกิจ เพื่อการสืบทอดทางวัฒนธรรม เพื่อผลทางด้านจิตใจ และสร้างสรรค์เพื่อผลในการพัฒนาประเทศ

กระทรวงศึกษาธิการ (2529 : 6 - 7) ได้จำแนกผลงานศิลปหัตถกรรมพื้นบ้าน ตามลักษณะของการใช้งาน ดังนี้

1. ประเภทส่วนประกอบของบ้านเรือน ได้แก่ ฟาก ฝ้าเพดาน ฝา จั่ว ซึ่งเป็นงานสานด้วยไม้ไผ่หรือแกะสลักไม้
 2. ประเภทเครื่องเรือน ได้แก่ เก้าอี้ ชุดรับแขก ตู้ โต๊ะ เติง แคร่ ชั้นวางของ
 3. ประเภทเครื่องใช้สอยในครัวเรือน ได้แก่ หม้อข้าว หม้อแกง โอ่ง ไห หม้อน้ำ ครก ชัน กระบุง กระจาด กระเชอ กระซอน ตะกร้า กระติบ แอบข้าวหรือแอ็บข้าว เสื่อ สาด หมอน โอ ถ้วย ชาม พัด ไม้กวาด กระต่ายขูดมะพร้าว เขียนหมาก กระโถน มีด
 4. ประเภทเครื่องใช้สอยทั่วไป ได้แก่ ปุ้งกี๋ ตะกร้า กระออม กระชู่ กระเช้า หลัว แข่ง เกวียน เรือ ร่ม กระดิ่ง กระพรวน
 5. ประเภทเครื่องใช้สอยประจำตัว ได้แก่ เสื้อี ผ้านุ่ง โสร่ง ผ้าขาวม้า พัด กระเป่าถือ กระเป่าใส่เสื้อผ้า ตะกร้า งามบ หมวก เครื่องประดับกายต่างๆ (สร้อย กำไล แหวน)
 6. ประเภทเครื่องใช้ในงานกสิกรรม ได้แก่ กระบุง ตะกร้า แข่ง ปุ้งกี๋ ชะลอม จอบ เสียม มีด พร้า ขวาน ไถ คราด
 7. ประเภทเครื่องมือจับสัตว์ ได้แก่ ลอบ ไซ สุ่ม ข้อง กระชัง อีจู้ กรงนก กรงดักนก แร้ว ต้ม ลั่น ขนาง ยอ แห อวน
 8. ประเภทเครื่องเล่น ได้แก่ ตะกร้อ ตึกตา หม้อข้าวหม้อแกงเด็กเล่น นกหวีด ม้าก้านกล้วย เครื่องดนตรี ว่าว พวงระย้า ปลาตะเพียน หน้ากาก หนังตะลุง หนังใหญ่
 9. ประเภทเครื่องตวงวัด ได้แก่ ป้อย ลิตร แล่ง ทะนาน ถัง สัด เกวียน กระบุง ปุ้งกี๋
 10. ประเภทเครื่องมือและอาวุธ ได้แก่ มีดพก ขวาน พร้า ดาบ ธนู ค้อนกระสุน หอก แหหลน หลาว ฉมวก ไม้ตะพด สนับถือ หน้าไม้
 11. ประเภทเครื่องใช้ในพิธีการ ได้แก่ ตึกตาเรียกบบาล แผ่นยันต์อักษร การแหงหยวกเมรุ เผาศพ โลงศพ ปราสาท พายบายศรี โศศ และบัวบรรจุกระดูก เครื่องใช้ในพิธีการต่างๆ ศาลพระภูมิ เครื่องใช้ในงานบุญต่าง ๆ
- วิบูลย์ ลี้สุวรรณ (2542 : 73 - 84) ได้แบ่งกรรมวิธีการสร้างและการผลิต 10 ประเภท ดังนี้
1. การปั้นและเคลือบดินเผา ได้แก่ ภาชนะดินเผาธรรมดาและดินเผา เคลือบด้วยน้ำยา
 2. การทอผ้าและการเย็บปักถักร้อย ได้แก่ การทอผ้าไหม การทอผ้าฝ้าย และการทอผ้าอื่นๆ
 3. การแกะสลัก ได้แก่ การแกะสลักไม้ และการแกะตัวหนังสือ
 4. การทำเครื่องโลหะ ได้แก่ การทำเครื่องเหล็ก เครื่องทองเหลือง และเครื่องทองแดง
 5. การจักสาน ได้แก่ ไม้ไผ่ หวาย ย่านลิเภา และกระจูด
 6. การก่อสร้าง ได้แก่ สถาปัตยกรรมพื้นบ้าน
 7. การเขียนภาพ ได้แก่ จิตรกรรมหรืองานเขียนระบายสี และงานวาดเส้น
 8. การปั้นรูปและลวดลายประดับ ได้แก่ พระพุทธรูป รูปเคารพ และตึกตา
 9. การทำเครื่องกระดาษ ได้แก่ กระดาษสา กระดาษข่อย การทำร่ม การทำว่าว การทำหัวโขน และการทำหน้ากาก
 10. การหัตถกรรมเบ็ดเตล็ด ได้แก่ การจัดดอกไม้ การแกะสลักผลไม้ และการทำลูกปัด

หัตถกรรมให้คุณค่าทั้งการใช้สอย (Functional Value) คุณค่าในด้านความงาม (Aesthetic Value) คุณค่าการแสดงออกทางศิลปะและอารมณ์ (Art Expression and Temperamental Expression) การแสดงออกทางศิลปหัตถกรรมและหัตถกรรมพื้นบ้าน ปรากฏออกมาในลักษณะนามธรรมที่เป็นโครงสร้าง ลวดลายและวัสดุของสิ่งนั้น และคุณค่าที่เกิดจากลักษณะเฉพาะถิ่น (Local Characteristics) ศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านเปรียบเสมือนสิ่งสะท้อนให้เห็นความแตกต่างของประชาชนทุกมุมโลก เป็นภูมิปัญญาที่สืบสานของชุมชนของท้องถิ่นของชาติ เนื่องจากทำขึ้นจากรูปแบบลักษณะที่แตกต่างกันของแต่ละวัฒนธรรมและภูมิปัญญาที่สั่งสม งานศิลปหัตถกรรม จึงมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของมนุษย์มากทั้งความเชื่อและวัฒนธรรมระหว่างผู้ผลิตและผู้ใช้ สามารถเรียกได้ว่าเป็นผลงานทางวัฒนธรรมที่แสดงออกมาโดยกรอบของขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อ ค่านิยมของชุมชน ท้องถิ่น และชาติที่เป็นตัวกำหนดรูปแบบและลักษณะของผลงาน จะพบว่าภูมิปัญญาและสุนทรียภาพ ศิลปกรรม ความฉลาดหลักแหลมของผู้สร้างทำขึ้นมาโดยได้รับการถ่ายทอดกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษมิใช่จากการลอกเลียนแบบหรือได้รับอิทธิพลจากท้องถิ่นอื่น งานศิลปหัตถกรรมของแต่ละท้องถิ่นหรือแต่ละชุมชนจึงมีลักษณะแตกต่างกันไป คงมีเอกลักษณ์เฉพาะตัวเป็นผลให้ใช้คำว่า “ศิลปะพื้นบ้าน” หรือ “ศิลปหัตถกรรมพื้นบ้าน”

คุณค่าของศิลปหัตถกรรมพื้นบ้าน

1. ด้านประโยชน์ใช้สอย สร้างขึ้นบนพื้นฐานการดำรงชีวิต เพื่อตอบสนองความต้องการเพื่ออำนวยความสะดวกสบายทางกายภาพหรือเพื่อแก้ไขปัญหาในการดำรงชีวิต
2. ด้านความเชื่อและค่านิยม งานศิลปหัตถกรรมแต่เดิมนั้นผู้สร้างและผู้ใช้เป็นคนเดียวกัน คือสร้างขึ้นมาเพื่อใช้งานเอง การที่ผู้สร้างจะมีค่านิยมและความเชื่อต่อสิ่งหนึ่งสิ่งใดอย่างไร ก็ย่อมจะถ่ายทอดสู่งานที่ตนสร้างด้วยความรู้สึกนึกคิดของตน โดยมีแบบแผนของกลุ่มวัฒนธรรมที่ดำรงอยู่เป็นตัวหล่อหลอม งานศิลปหัตถกรรมจึงสะท้อนความเชื่อ ค่านิยมของผู้สร้าง
3. คุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี เนื่องจากงานศิลปหัตถกรรมเป็นสิ่งที่มีมนุษย์สร้างขึ้น อย่างมีจุดประสงค์และเป็นสิ่งที่สืบทอดกันมาแต่ในอดีตได้เป็นอย่างดีในฐานะข้อมูลหลักฐานที่เป็นรูปธรรมทางประวัติศาสตร์ และโบราณคดี
4. คุณค่าทางด้านความเป็นเอกลักษณ์ของสังคมวัฒนธรรม งานศิลปหัตถกรรมเกิดขึ้นภายใต้ความแตกต่างทางสภาพแวดล้อม ฐานทรัพยากร ประเพณี คติความเชื่อ ที่หล่อหลอมเกิดเป็นแบบแผนวัฒนธรรมเฉพาะกลุ่ม
5. คุณค่าทางด้านความงาม การสร้างงานศิลปหัตถกรรมย่อมประกอบขึ้นด้วยความต้องการทางประโยชน์ใช้สอย แต่ผู้สร้างก็ได้พิจารณารูปทรงที่เหมาะสมและความงามที่น่าใช้สอยประกอบไปด้วย โดยได้แสดงออกผ่านทางรูปทรง โครงสร้าง ลวดลาย วัสดุและมีฝีมืออันวิจิตร ประณีต
6. คุณค่าทางด้านเศรษฐกิจ ด้วยการผลิตสินค้าและของที่ระลึกจากการท่องเที่ยวเป็นตัวสร้างรายได้ให้แก่ท้องถิ่นจนถึงการสร้างรายได้โดยการส่งออกต่างประเทศ

ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับต้นกก

กก แปลว่า

น. เรียกคำหรือพยางค์ที่มีตัว ก ข ค ฃ สะกดว่า แม่กก หรือ มาตรากก.น. โคน เช่น กกไม้ ต้น เช่น กกขา ลำต้น เช่น กกเสาน. ชื่อไม้ล้มลุกในวงศ์ Cyperaceae เกิดในที่ชุ่มแฉะ ชนิดลำต้นกลมใช้ทอหรือสานเสื่อ เรียกว่า กกกลม หรือ กกเสื่อ ก. แนบไว้กับอก โดยปรกติ เป็นอริยาบถนอน เช่น กกกอด กกไข่ กกลูก โดยปริยายหมายความว่า เก็บนั่งไว้นานเกินควร เช่น เอาเรื่องไปกกไว้. (ถิ่น-พายัพ) ก. ตัด บั่น เช่น กกกิ่ง กกยอด.น. ซอกด้านในหรือซอกด้านหลัง ของบานประตูหรือหน้าต่าง ถ้าเป็นด้านหลังของแผ่นบานประตู เรียกว่า กกประตู ถ้าเป็นด้านหลัง ของแผ่นบานหน้าต่าง เรียกว่า กกหน้าต่าง (ราชบัณฑิตยสถาน. 2558 : ออนไลน์)

น. กอ ต้น โคน เช่น กกหู กกไม้

ชื่อหญ้าพันธุ์หนึ่งขึ้นในที่ชุ่มแฉะ มีหลายชนิด เช่น กกกลม ใช้สานเสื่อ กกลังกา (กกรังกา) ลำต้นเป็นสามเหลี่ยม. ก. กอดไว้กับอก ประคองไว้กับอก เอาไว้กับตัวแต่ผู้เดียว

ใช้เป็นคำซ้อนมีความหมายใกล้เคียงกัน เช่น กกกอด กอดกก (อ.เปลื้อง ณ นคร. 2558 : ออนไลน์)

ความหมายของกก

วารสารณ จิวชัยศักดิ์ (2542 : 1) กล่าวว่า กกเป็นพืชล้มลุกคล้ายหญ้า อยู่ในวงศ์ Cyperaceae ชอบขึ้นในที่ชื้นแฉะ บริเวณชายน้ำ มีเหง้าก้านยาว ใบแคบ ดอกมีสีเหลืองหรือขาว ขยายพันธุ์ด้วยการใช้เหง้า หรือการไหล หรือการใช้เมล็ดแก่ก็ได้ เจริญงอกงามในฤดูฝน เช่น กกดอกขาว กกตีนกา กกกลม กกรังกา กกขนาก กกนา กกทราย กกสามเหลี่ยม กกข้าง เป็นต้น กกที่มีมากในเมืองไทย คือ กกกลม หรือกกเสื่อ กกสามเหลี่ยม กกรังกาหรือกกลังกา และกกญี่ปุ่น

กกเป็นพืชอยู่ในวงศ์ Cyperaceae ซึ่งส่วนมากมักจะเป็นวัชพืชที่ชอบขึ้นในที่ลุ่ม เป็นพืชล้มลุกที่มีอายุปีเดียวหรือหลายปี พบแพร่กระจายได้ทั่วโลก ลำต้นใต้ดินเป็นเหง้า เป็นหัว ที่มีข้อปล้องเห็นได้ชัดเจน หรือเป็นหัวเก็บสะสมอาหาร ลำต้นเหนือดินประกอบด้วยกลุ่มใบที่แตก เป็นกอหรือลำต้นตั้งตรงที่เกิดรวมกันเป็นกอใหญ่และมีลำต้นที่สร้างช่อดอก กกหลายชนิดจัดว่าเป็น พืชเส้นใย ซึ่งชาวไทยรู้จักนำเอาส่วนต้นเหนือดินของกกมาทอเป็นเสื่อและใช้ประโยชน์มานานแล้ว กกที่นำมาใช้ในการทอเสื่อมีหลายชนิด เช่น กกยูนาน กกกระจูด กกสามเหลี่ยมแห้วกระดาน กกขนาก กกทราย หญ้าใบคม ทรงกลมใหญ่ แต่ที่นิยมนำมาใช้เพื่อทอเสื่อและผลิตภัณฑ์จักสาน คือ กกจันทบุรีหรือกกกลม เพราะเป็นกกที่มีคุณภาพดีเหมาะสำหรับการทอเสื่อ กกกลมนี้ มักเกิด ในที่น้ำมีน้ำขังและชื้นแฉะ ซึ่งมีน้ำขังลึกประมาณ 10 - 20 เซนติเมตร ตามหนอง บึง ตลอดจน ดินเลนตามชายทะเล ก็พบว่าสามารถปลูกได้ กกมีเส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ 1 - 2 เซนติเมตร ลำต้นที่โผล่พ้นจากพื้นดินมีลักษณะกลม ข้างในกลางลำต้นมีช่องอากาศเล็กๆ เมื่อปีบจะรู้สึกนุ่ม เหมือนฟองน้ำ ผิวด้านนอกเป็นมันเรียบ มีเส้นใยเรียงขนานกันยาว จนสุดลำต้น ส่วนเปลือก จึงเป็นส่วนสำคัญสำหรับการทอเสื่อ เมื่อลำต้นโตเต็มที่ประมาณ 200 เซนติเมตร จะตัดมาทอเสื่อ วิธีการปลูกคล้ายการปลูกข้าว แต่จะปลูกไม่มากใช้พื้นที่ปลูกเพียงครอบครัวละ 1 งาน ก็สามารถ ตัดต้นกกกลมมาทอเสื่อได้ทั้งปี และต้นกกมีลักษณะพิเศษคือสามารถทนแล้งได้ดี และขยายพันธุ์ได้

รวดเร็ว ชาวบ้านจึงนิยมปลูกตามริมสระน้ำ หนองน้ำข้างถนน ปัจจุบันชาวบ้านหลายครอบครัว นิยมแบ่งที่นาบางส่วนมาปลูกต้นกก ส่วนใหญ่จะตัดในระหว่างเดือนพฤษภาคมถึงเดือนพฤศจิกายน แล้วเตรียมเส้นกกไว้ทอในเดือนธันวาคมถึงเดือนเมษายน

กกเป็นพืชใบเลี้ยงเดี่ยว มีอายุอยู่ได้หลายปี ส่วนของลำต้น มีอยู่ 3 ส่วน ได้แก่ (กองส่งเสริมเทคโนโลยี. 2534 : 3 - 10)

1. ลำต้น ลำต้นกกมีอยู่ 3 ชนิด ได้แก่ ลำต้นใต้ดินมีลักษณะเป็นแง่งสั้นๆ หรือเหง้าแข็ง คล้ายเหง้าขิง สีสน้ำตาลดำ เรียกว่า Rhizome

2. ลำต้นที่ทอดยาวอยู่บนพื้นดินมีลักษณะเป็นท่อนขนาดเล็กสีน้ำตาล ซึ่งมีความยาวต่างๆ กันตามชนิดของกก เรียกว่า Stolon บางครั้งลำต้นส่วนนี้จะบวมโตขึ้นเป็นที่สะสมอาหารได้ แต่ไม่สามารถใช้ขยายพันธุ์ได้

3. ลำต้นชนิดที่เป็นก้านยาวแข็ง สีเขียว ชูขึ้นไปในอากาศ เรียกว่า Aerialstem บริเวณปลายสุดเป็นจุดที่ให้กำเนิดดอก ด้านหน้าตัดขวางของลำต้นส่วนนี้จะมีลักษณะเป็นรูปสามเหลี่ยมกลม หรือเกือบกลม เช่น กกลังกา มีรูปร่างกลม กกสามเหลี่ยมใหญ่ มีรูปร่างเป็นสามเหลี่ยม เป็นต้น

กกแต่ละชนิดอาจมีลำต้นไม่ครบทั้ง 3 ชนิดก็ได้ แล้วแต่ชนิดของกก

ใบ กกที่นำมาใช้ทอเสื่อ ส่วนมากมีใบที่ลดขนาดลงไปเป็นแผ่นเล็กๆ มีรูปร่างต่างๆ กัน และมีจำนวนใบเพียงเล็กน้อยเท่านั้นอยู่ติดกับปลายกาบหุ้มใบ ซึ่งห่อหุ้มส่วนของลำต้นสีเขียว

ดอก ดอกมีทั้งดอกสมบูรณ์เพศ และไม่สมบูรณ์เพศ แต่ส่วนใหญ่เป็นดอกสมบูรณ์เพศ เกสรตัวผู้ มีตั้งแต่ 1 - 6 อัน โดยมากจะมี 3 อัน เกสรตัวเมียมี 1 อัน ยอดเกสรตัวเมียแยกออกเป็น 2 - 3 แฉก กลีบเลี้ยงหรือกลีบดอกมักเปลี่ยนรูปไปเป็นขนหรือเป็นเส้นเล็กๆ หรืออาจไม่ปรากฏให้เห็นเลยก็ได้ ในแต่ละดอกจะมีแผ่นใบประดับรองรับอยู่ เรียกว่า Glume ดอกมีขนาดเล็กอยู่รวมกันเป็นช่อดอกย่อย แต่ละช่อดอกย่อยจะอยู่ติดกับแกนกลางของช่อดอกรวมกันเป็นช่อดอกใหญ่ ซึ่งด้านใต้ของช่อดอกนี้จะมีใบประดับที่มีลักษณะเป็นแผ่นใบยาวรองรับอีกทีหนึ่ง ใบประดับเหล่านี้มีความยาวแตกต่างกันไปตามชนิดของกก อาจยาวหรือสั้นกว่าความยาวของช่อดอกก็ได้

ประเภทของต้นกก

ประเภทของต้นกก แบ่งได้ดังนี้

1. กกกอ

ชื่อท้องถิ่น : หญ้าทำหง หญ้าคมบาง กกขี้หมา (ภาคใต้) สาयाเปาะกอ (มลายู - นราธิวาส)

ชื่อวิทยาศาสตร์ : *Rhynchospora corymbosa* Z Linn X Britt.

ชื่อวงศ์ : CYPERACEAE

กกกอ เป็นพืชพวกกกที่มีเหง้าใต้ดิน พบขึ้นในที่ทั่วไปในพื้นที่พรุ ลำต้นเป็นมมูมแหลม 3 มม มีข้อสูง 70 - 150 เซนติเมตร เส้นผ่านศูนย์กลาง 5 - 10 มิลลิเมตร ใบเรียงซ้อนกันที่โคนต้น และเรียงเตี้ยตามข้อของลำต้น แผ่นใบเรียวยาวปลายแหลม ยาว 20 - 70 เซนติเมตร

กว้าง 8 - 20 มิลลิเมตร ช่อดอกคล้ายซี่ร่มออกที่ปลายลำและง่ามใบใกล้ยอด เส้นผ่านศูนย์กลาง 20 - 40 เซนติเมตร ใบประดับช่อดอกยาว 10 - 30 เซนติเมตร ดอกเล็กมาก เรียงติดกัน 2 - 3 ดอก เป็นแท่งรูปหอกปลายแหลม ยาว 5 - 10 มิลลิเมตร กว้าง 2.0 - 2.5 มิลลิเมตร มีกาบขนาดเล็ก 5 - 7 กาบ เรียงเป็น 2 แถวคลุม เมล็ดเอาไปคั่วแบบข้าวตอก รับประทานได้ อีกทั้งต้มกิน แก้ไข้สะบัดร้อนสะบัดหนาว

2. กกช้าง

ชื่อท้องถิ่น : กกช้าง กกธูป ฐูปฤาษี เพ็ญ (ภาคกลาง) ปรีอ (ภาคใต้)

หญ้าสลาบลวง (ภาคเหนือ)

ชื่อวิทยาศาสตร์ : *Typha angustifolia* Linn.

ชื่อวงศ์ : TYPHACEAE

กกช้าง เป็นไม้ล้มลุกอายุหลายปี ตั้งตรง สูง 1.5 - 3 เมตร เหง้ากลม แทงหน่อขึ้นเป็นระยะสั้นๆ ใบเดี่ยวเรียงสลับระนาบเดียว ใบเป็นรูปแถบแบน กว้าง 1 - 2 เซนติเมตร ยาว 2 เมตร ใบแตกสลับกันเป็นสองแถวด้านข้าง มีกาบใบ แผ่นใบด้านบนโค้งเล็กน้อย ส่วนด้านล่างแบน ช่อดอกเป็นสีน้ำตาล ช่อดอกรูปทรงกระบอก แยกเพศบนก้านเดียวกัน ก้านช่อดอกกลม แข็ง ช่วงดอกเพศผู้อยู่ที่ปลายช่อ ยาว 8 - 40 เซนติเมตร เส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ 1 เซนติเมตร มีใบประดับ 1 - 3 ใบ แต่จะหลุดร่วงไป ช่วงดอกเพศเมียอยู่ด้านล่าง ยาว 5 - 30 เซนติเมตร เส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ 2 เซนติเมตร มักแยกออกจากส่วนดอกเพศผู้ด้วย ส่วนก้านช่อดอกที่เป็นหมันที่ยาว 2.5 - 7 เซนติเมตร ดอกมีขนาดเล็ก ไม่มีกลีบดอกและกลีบเลี้ยง เกสรเพศผู้ส่วนมากมี 3 อัน มีขนล้อมรอบ ก้านเกสรเพศผู้สั้น อับเรณูยาว 1.5 - 2 มิลลิเมตร ดอกเพศเมียมีใบประดับย่อยรูปเส้นด้าย รังไข่รูปกระสวย ก้านรังไข่เรียว ยาวประมาณ 5 มิลลิเมตร มีขนยาวสีขาว ก้านเกสรเพศเมียยาว 1 - 1.5 มิลลิเมตร มีขนแต่สั้นกว่าบนก้านรังไข่ ยอดเกสรรูปใบหอก ผลมีขนาดเล็ก รูปรี เส้นผ่าศูนย์กลาง 2.5 - 3 เซนติเมตร ช่อดอกแบบช่อเชิงลด ดอกมีจำนวนมาก ติดกันแน่น สีน้ำตาล ลักษณะคล้ายรูปดอกใหญ่ ก้านช่อดอกกลม แข็ง ดอกแยกเพศ แบ่งเป็นตอนเห็นได้ชัด กลุ่มดอกเพศผู้อยู่ปลายก้านรูปทรงกระบอก กลุ่มดอกเพศเมียรูปทรงกระบอกเช่นกันแต่ใหญ่กว่ากลุ่มดอกเพศผู้ ดอกแก่จะแตกเห็นเป็นขนขาวฟู ผลเล็กมาก เมื่อแก่แตกตามยาว ใบยาวและเหนียว นำมาทอเป็นผ้า ใช้แทนฝ้ายหรือขนสัตว์ นิยมใช้ทำเครื่องจักสาน เช่น เสื่อ ตะกร้า ใช้มุงหลังคา และทำเชือก ดอกแก่จัดมีขนปุยนุ่มมีลักษณะคล้ายปุยุ่นจึงนิยมใช้แทนขนนุ่ม ยอดอ่อนกินได้ทั้งสดและทำให้สุก ช่อดอกปิ้งกินได้ แป้งที่ได้จากลำต้นไต้ดินและรากใช้บริโภคได้เช่นกัน ในอินเดียเคยใช้ก้านช่อดอกทำปากกา สรรพคุณทางสมุนไพร ใช้ต้มดื่มบำรุงธาตุ ลดไข้ ขับลม บำรุงร่างกาย สมานแผล ลำต้นไต้ดินและราก ใช้เป็นยาขับปัสสาวะ

3. กกดอกหญ้า

ชื่อท้องถิ่น : กกดอกหญ้า

ชื่อวิทยาศาสตร์ : *Cyperus distans* Linn. f.

ชื่อวงศ์ : CYPERACEAE

กกดอกหญ้ามียอดตั้งตรงสูงประมาณ 20 - 70 เซนติเมตร มีเหง้าใต้ดิน

กาบใบสีน้ำตาล ใบรูปแถบกว้าง 0.5 - 1 เซนติเมตร ยาว 30 - 70 เซนติเมตร วงใบประดับรองรับช่อดอกรูปร่างคล้ายใบ 3 - 5 ใบ ยาว 10 - 30 เซนติเมตร ช่อดอกแบบช่อประกอบแตกช่อแขนง 10 - 20 ช่อ ยาว 3 - 15 เซนติเมตร ช่อดอกย่อยเรียวยาวเล็ก แกนกลางช่อดอกย่อยขอบเป็นเยื่อบางแผ่เป็นปีก กาบช่อดอกย่อยรูปไข่กลับปลายเว้าตื้น ขอบเป็นเยื่อบาง เกสรเพศเมียผลมีขนาดเล็กรูปรีแกมรูปขอบขนาน มี 3 มุม ผิวเป็นจุดโปร่งแสง พบขึ้นในป่าเต็งรัง และริมลำน้ำ ลำต้นใต้ดินสำหรับรักษาโรคโรคนองใน ลำต้นเหนือดิน ใช้เป็นยารักษาแผลและใช้เป็นอาหารสัตว์

4. กกนา

ชื่อท้องถิ่น : กกนา กกนา (ตริง) หญ้ากกชาย (ปราจีนบุรี)

ชื่อวิทยาศาสตร์ : *Cyperus haspan* Linn.

ชื่อวงศ์ : CYPERACEAE

กกนาเป็นกออายุปีเดียว พบในเขตร้อนและศูนย์สูตรของทวีปเอเชีย พบขึ้นตามแหล่งน้ำทั่วไป ขึ้นเป็นกอเดี่ยว สูง 10 - 40 เซนติเมตร มีเหง้าสั้น ผิวเรียบ ใบ รูปขอบขนานปลายแหลม ยาว 100 - 200 เซนติเมตร กว้าง 2 - 5 มม. มีกาบประดับ 2 - 3 อัน ยาวไม่เท่ากัน แผ่นที่ยาวที่สุดขนาด 7 - 10 เซนติเมตร ดอก เป็นช่อประกอบคล้ายกำน่อม ช่อดอกย่อยมีจำนวน 3 - 10 ช่อ รูปหอกหรือรูปขอบขนานแคบ ยาว 5 - 10 มิลลิเมตร กว้าง 1 - 2 มิลลิเมตร ด้านข้างแบน กาบช่อดอกย่อยรูปขอบขนานหรือรูปรีแกมรูปไข่ สีม่วง เมื่อแก่เปลี่ยนเป็นสีน้ำตาลเข้ม เกสรเพศผู้ 1 - 3 อัน ผลมีสีเหลืองทรงสามเหลี่ยม ขนาดเล็กรูปไข่กลับ ผิวขรุขระลักษณะเป็นตุ่มเล็กๆ สรรพคุณทางสมุนไพร หัว ใช้บำรุงธาตุ บำรุงร่างกาย ขับลมในลำไส้ เจริญอาหาร

5. กกริงกา

ชื่อท้องถิ่น : กกริง ดอกกกริงกา ต้นกกริงกา ใบกกริงกา ผลกกริงกา รากกกริงกา

กกดอกแดง หญ้าริงกา กกลังกา กกริงกา หญ้าริงกา (กรุงเทพฯ)

กกดอกแดง อยุธยา)

ชื่อวิทยาศาสตร์ : *Cyperus digitatus* Roxb.

ชื่อวงศ์ : CYPERACEAE

เป็นกออายุหลายปี พบทั่วไปตามชายริมบึงที่น้ำตื้นชื้นแฉะและในนาข้าว ขึ้นเป็นกอ ลำต้นเป็นสามเหลี่ยม สูง 60 - 150 เซนติเมตร มีเหง้าแข็งสั้นๆ มีใบเป็นรูปแถบยาว 150 เซนติเมตร กว้าง 5 - 15 มิลลิเมตร มีร่องพับและสันชัดเจน กาบใบสีน้ำตาลหรือออกม่วง ยาว 15 - 30 เซนติเมตร ดอก ออกเป็นช่อที่ปลายยอด มีใบประดับ 10 - 25 ใบ สีเขียวสด รูปขอบขนาน ยาว 10 - 30 เซนติเมตร กว้าง 1.5 - 2 เซนติเมตร ช่อดอกมีลักษณะโปร่ง ยาว 3 - 6 เซนติเมตร กว้าง 1.5 - 3 เซนติเมตร ช่อดอกย่อยรูปขอบขนาน ยาว 6 - 20 มิลลิเมตร กว้าง 1 มิลลิเมตร ปลายแหลมแกนช่อดอกแผ่เป็นปีก กาบช่อดอกย่อยรูปไข่หรือรูปหอก จำนวน 9 แผ่นหรือมากกว่า

ลักษณะเป็นแผ่นเยื่อบางสีเหลืองหรือสีน้ำตาลเส้นภายในไม่ชัดเจน เกสรเพศผู้จำนวน 3 อัน ปลายเกสรเพศเมีย 3 อัน ผล สีเหลืองออกน้ำตาลทรงเหลี่ยม รูปรีหรือรูปไข่ ยาว 0.9 – 1 มิลลิเมตร กว้าง 0.4 – 0.5 มิลลิเมตร ผิวเป็นตุ่มกระจายทั่วไป สรรพคุณทางสมุนไพร ต้น ใช้เป็นยาบำรุง ขับน้ำดี ใบ ใช้เป็นยาฆ่าพยาธิ ใช้ดอกเป็นยาแก้แผลพุพองในปาก หัว ใช้เป็นยาบำรุงธาตุ เจริญอาหาร แก้เสมหะ ราก ใช้เป็นยาลดไข้ ขับปัสสาวะ ขับเหงื่อ แก้ไข้ใน ขับโลหิตเน่าเสีย แก้ตกเลือด

6. กกसानเสื่อ

ชื่อท้องถิ่น : กกसानเสื่อ กกसानสาด กกจันทบุรี กกกลม กกเสื่อ

ชื่อวิทยาศาสตร์ : *Cyperus corymbosus* Rottb.

ชื่อวงศ์ : CYPERACEAE

เป็นกกที่มีอายุหลายปี มีเหง้าแข็งใต้ดิน ลำต้นตั้งตรง กลม ผิวเกลี้ยง สูง 80 – 200 เซนติเมตร เส้นผ่านศูนย์กลาง 5 – 10 มม. ใบ ลดรูปเหลือเพียงกาบใบเป็นแผ่นบางซ้อนกันที่โคนต้น ใบประดับ จำนวน 2 – 4 แผ่น รูปหอก ยาวประมาณ 3.5 เซนติเมตร ดอก ออกเป็นช่อที่ปลายยอด กว้าง 5 – 9 เซนติเมตร ยาว 7 – 18 เซนติเมตร ช่อดอกย่อยรูปขอบขนาน แบนทางด้านข้าง หรือค่อนข้างกลม กาบช่อดอกย่อยออกสลับ แบบตรงข้าม มากกว่า 9 แผ่น ขอบเป็นเยื่อบาง สีน้ำตาล อับเรณู 3 อัน ยอดเกสรเพศเมีย 3 ก้าน สีเหลือง ผล รูปสามเหลี่ยม รี ผิวเกลี้ยงสีน้ำตาล สรรพคุณทางสมุนไพร เผลาะลายน้ำมันงาแก้เลือดออกทางสะดือของทารก ใช้ทาตรงที่ตัดสายสะดือของทารก

7. กกสามเหลี่ยม

ชื่อท้องถิ่น : กกตะกัลป์ ตะกัลป์ กกตาแดง กกปรือ กกสามเหลี่ยม

กกคมบาง (ประจวบคีรีขันธ์)

(หมายเหตุ กกคมบาง เป็นชื่อท้องถิ่นของกกสามเหลี่ยมใหญ่ในจังหวัด

ประจวบคีรีขันธ์ แต่ชื่อ กกคมบาง ยังเป็นชื่อสามัญของพืชชนิด

(*Scleria sumatrensis*)

มะนิ่ว มะเนี้ยว (ภาคเหนือ) หัวกระดาน หัวหิน (ตะวันตกเฉียงใต้)

ชื่อวิทยาศาสตร์ : *Schoenus plectus grossus* (Linn.f.) Palla

ชื่อวงศ์ : CYPERACEAE

มีอายุยืนหลายฤดู ลำต้นมีลักษณะเป็นสามเหลี่ยม เจริญเติบโตเป็นกอ มีลำต้น ใต้ดิน แตกไหลได้ พุ่มสูงตั้งแต่ 1 - 2 เมตร ใบของกกสามเหลี่ยมใหญ่ค่อนข้างแข็ง แผ่นใบแคบ มีลักษณะเรียวยาวเป็นรูปใบหอก ยาวประมาณ 50 - 100 เซนติเมตร ขอบใบเรียบ ดอกออกเป็นช่อ ประกอบด้วยช่อดอกย่อยจำนวนมาก ช่อดอกย่อยไม่มีก้านดอก เกิดลักษณะเวียนรอบก้านดอก อย่างหนาแน่น เมื่อยังเป็นดอกอ่อนจะมีสีเหลืองอ่อนอมเขียว แต่เมื่อแก่จะเปลี่ยนเป็นสีน้ำตาล ดอกออกช่วงเดือนเมษายนถึงกรกฎาคม แต่อาจถึงเดือนตุลาคมได้ ขยายพันธุ์โดยใช้ไหลหรือเมล็ด กกสามเหลี่ยมใหญ่พบในบริเวณที่มีน้ำขัง อ่างเก็บน้ำ บ่อเลี้ยงปลาและตามคลองส่งน้ำ ซึ่งพบได้ ทุกภาคในประเทศไทย สามารถนำมาทอเสื่อ จักสานเป็นผ้าบ้าน ผ้าเปดานหรือหลังคาบ้าน นอกจากนี้ยังสามารถทำเป็นตะกร้าและกระเป๋าก็ได้ สรรพคุณทางสมุนไพร หัว ใช้ทำเป็นยาแก้ท้องเสีย

แก้อาเจียน ราก ใช้เป็นยา สมานลดไข้ ขับปัสสาวะ บรรเทาอาการท่อน้ำดีอักเสบ แก่ท้องเสีย ระบายท้อง

8. กกเหลี่ยม

ชื่อท้องถิ่น : กกเหลี่ยม

ชื่อวิทยาศาสตร์ : *Cyperus babalian Steud.*

ชื่อวงศ์ : CYPERACEAE

กกเหลี่ยมเป็นไม้ล้มลุก ไม่มีเหง้า ลำต้นเป็นเหลี่ยมมุมเฉียบสามมุม ด้านข้างเว้า สูง 30 - 40 เซนติเมตร เส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ 10 มิลลิเมตร ใบเรียวยาว 40 - 60 เซนติเมตร กว้าง 2 - 2.5 เซนติเมตร โคนใบกว้างและเรียวยาวแคบไปทางปลายใบ ก้านใบเป็นกาบรูปท่อหุ้ม ลำต้นเรียงเป็นสามแถวที่โคน ดอกเล็กมาก ออกเป็นช่อแบบซี่ร่มเชิงซ้อนที่ปลายลำต้น เส้นผ่านศูนย์กลาง 10 - 15 เซนติเมตร ใบประดับสามใบ ยาว 15 - 40 เซนติเมตร ช่อดอก รูปแบบเรียวยาวแกมรูปขอบขนาน ยาว 5 - 10 มิลลิเมตร กว้าง 3 - 4 มิลลิเมตร เรียงซ้อนกันเป็น 2 แถว และรวมเป็นกลุ่ม กาบหุ้มดอกรูปเรือ เล็กมาก ผลเล็ก รูปขอบขนานแกมรูปไข่ ยาว 6 - 9 มิลลิเมตร กกเหลี่ยมขึ้นในที่ชื้นแฉะ ตามนาข้าวและขอบพรุ ลำต้นใช้จักสานได้ สรรพคุณ ทางสมุนไพร หัว ใช้บำรุงธาตุร่างกาย ขับลมในลำไส้ เจริญอาหาร

ชนิดของกกในประเทศไทยที่ใช้ทอเป็นเสื่อ

1. กกจันทบูรณ มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cyperus corymbosus Rottb* ลำต้นกลม มีเฉพาะ ลำต้นส่วนปลายใกล้ๆ กับดอกเท่านั้นที่เป็นสามเหลี่ยม ลำต้นมีสีเขียวเข้มเป็นมัน สูง 1 - 2 เมตร ดอกมีขนาดเล็กเป็นฝอยอยู่รวมกันเป็นช่อดอก เมื่อยังอ่อนเป็นสีเขียวอ่อน พออายุมากขึ้น จะเปลี่ยนเป็นสีน้ำตาลอ่อน ใบประดับของช่อดอก เป็นแผ่น ใบยาวเรียวยาวสั้นกว่าความยาวของช่อดอก เป็นกกที่ปลูกกันมานานแล้วทางภาคตะวันออก แต่ปลูกมากที่สุดคือจังหวัดจันทบุรี เสื่อจันทบูรณ ล้วนทำมาจากกกชนิดนี้ทั้งสิ้น เนื่องจากเป็นกกที่มีคุณภาพดีมากในการทอเสื่อ จึงมีผู้นำไปปลูก แพร่ขยายทั่วไปหลายจังหวัด เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือแถบจังหวัดขอนแก่น กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด สกลนคร หนองคาย อุดรธานี นครพนม และอุบลราชธานี เป็นต้น

2. กกยูนนาน มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Scirpus lacustris validus (Vaht.)* ลำต้นมีสีเขียวเข้ม สูง 1½ - 2 เมตร ช่อดอกย่อย อยู่รวมกันเป็นกระจุกมีสีน้ำตาล เมื่อดอกแก่บริเวณปลายกระจุก ช่อดอกจะแตกบานออกเล็กน้อย ใบประดับของช่อดอกเป็นแผ่นใบเรียวยาวเล็กๆ สั้นกว่าความยาวของช่อดอก เป็นกกที่ปลูกมากที่สุดที่อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย

3. กกกระจูด มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Lepironia articulata* ต้นกระจูดมีอยู่ 2 ชนิด คือ กระจูดใหญ่ และกระจูดหนู กระจูดใหญ่นำไปใช้ประโยชน์ได้มาก ส่วนกระจูดหนูมีลำต้นเล็ก และสั้น มีความเหนียวน้อยกว่ากระจูดใหญ่ ลำต้นของกระจูดหนูจะมีลักษณะกลมกลวงเป็นป่องมีข้อ ภายในลักษณะเป็นเยื่อบาง เส้นผ่าศูนย์กลางของลำต้นโดยเฉลี่ยประมาณ 1/8 - 5/16 นิ้ว หรือขนาดราวแท่งดินสอดำ มีความสูงประมาณ 1 - 3 เมตร จะมีความสูงมากถ้าขึ้นในที่ร่ม ไม่มีใบ เนื่องจากใบจะเปลี่ยนรูปไปเป็นกาบหุ้มใบ ดอกมีลักษณะเป็นกระจุกแน่นออกดอกข้างลำต้น ตอนที่อยู่ใต้อยอดของลำต้นลงมาเล็กน้อย คล้ายคลึงกับลักษณะการออกดอกของหญ้าทรงกระเทียม

Scirpus articulatus อันที่จริงตำแหน่งที่ออกดอกนั้น คือ ยอดของลำต้น ส่วนปลายที่เลยจากช่อดอกขึ้นไป และดูเหมือนกับเป็นส่วนของลำต้นนั้น ความจริง คือ ใบประกอบช่อดอกที่มีลักษณะตรงคล้ายคลึงกับส่วนของลำต้น ต้นกระจุกที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติจะมีขนาดเล็กและไม่ยาวนาน

4. กกสามเหลี่ยม มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Scirpus grossus* หรือ กกเหลี่ยม *Cyperus mallaccensis* Lam ลักษณะเป็นรูปสามเหลี่ยมสีเขียว ด้านทั้งสามเว้าเข้าหาแกนกลาง แต่ไม่เข้มและไม่มันเหมือนกับกก 2 ชนิดแรก ลำต้นสูง 1 - 2 เมตร ดอกอยู่รวมกันเป็นกระจุกเป็นกลุ่มช่อดอกย่อย มีรูปร่างกลมรี ใบเรียวยาวแหลมสั้นหนา สีน้ำตาลเข้ม ต้นหนึ่งประมาณ 2-3 ใบ แต่ละช่อดอกย่อยรวมกันเป็นกลุ่มช่อดอกใหญ่ ใบประดับช่อดอกมีขนาดใหญ่ ยาวกว่าความยาวของช่อดอกเห็นได้ชัดเจน กกชนิดนี้ตามปกติจะขึ้นอยู่เองตามริมฝั่งคลองและท้องนา หรือในที่ลุ่มเลนทั่วไป และขึ้นได้ทั่วไปในแถบทุกภาค แถบภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นเขตที่นำกกชนิดนี้มาใช้ทำเสื่อมากกว่าที่อื่นๆ ชาวบ้านเรียกกันว่า ต้นผือ หรือ ต้นปรือ และบางที่ชาวบ้านก็เรียกว่า กกควาย เพราะนำไปเป็นอาหารของควาย ตามธรรมชาติของต้นกกชนิดนี้ เมื่อแห้งจะแข็งเปราะ จึงมีผู้นำมาทำเสื่อชนิดที่มีคุณภาพต่ำออกจำหน่าย ซึ่งราคาไม่แพงนัก

5. กกกลม มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cyperus legetiformis* Roxb. ลำต้นกลมเรียวยาวคล้ายต้นกล้า มีผิวสีเขียวแก่ข้างในลำต้นเนื้ออ่อนสีขาว โคนต้นวัดโดยรอบประมาณ 1 ซม. สูงประมาณ 1.50 - 1.80 เมตร กกชนิดนี้ไม่มีใบ มีราก กกมีลักษณะเป็นเหง้าคล้ายรากขาและเจริญเติบโตเป็นกอ กอหนึ่งๆ มีกกประมาณ 5 - 6 ต้น การแพร่พันธุ์ใช้ปลุกด้วยหน่อกกที่เกิดจากรากเหง้า

การปลูกต้นกก

กกเป็นพืชที่ปลูกง่าย งอกงามเร็วโดยไม่ต้องระวังรักษามากนัก การปลูกต้นกกโดยทั่วไปแล้ว ยังเป็นการปลูกโดยอาศัยน้ำตามธรรมชาติ ต้นกกจะปลูกได้ดีและงอกงามในฤดูฝน ราวๆ ต้นฤดูฝนประมาณเดือนเมษายนหรือเดือนพฤษภาคม หรือจนตลอดฤดูฝน แต่ถ้าปลูกล่าช้าเกินไปต้นกกจะไม่สูงหรือไม่งาม เพราะต้นกกเป็นพืชที่ต้องการน้ำมาก

1. การเตรียมดิน ลักษณะการเตรียมดินนั้น จะคล้ายคลึงกับการทำนาข้าว และการเตรียมดินให้ดีมากน้อยเพียงใดต้องขึ้นอยู่กับสภาพของดินและฝนฟ้าอากาศ ฉะนั้นควรมีการไถคราดพื้นดินเช่นเดียวกับการทำนา โดยทั่วไปจะไถ 2 ครั้ง โดยวิธีการไถตะ ไถแปร คราดหญ้า เก็บหญ้า และวัชพืชต่างๆ ออกให้หมด แต่บางแห่งถ้าเป็นดินทราย อาจจะทำการไถเพียงครั้งเดียว การเตรียมดินควรจะทำการไถในขณะที่ดินยังชื้นๆ ไม่มีน้ำขังแฉะ และควรพิจารณาถึงที่ลุ่มและที่ดอนด้วย โดยขณะที่ทำการไถนั้นก็พลิกขี้ไถจากที่ดินเข้าหาที่ลุ่มๆ เพื่อช่วยปรับระดับพื้นที่ให้เสมอกัน หลังจากนั้นก็ตากดินทิ้งไว้ประมาณ 5 - 10 วัน เพื่อให้ดินได้รับออกซิเจน และวัชพืชที่สามารถงอกในดินแห้ง งอกเป็นต้นอ่อนก่อน แล้วจึงทำการไถแปรและไถคราด หรือใช้ลูกทุบตี จะช่วยทำลายวัชพืชที่งอกมาเป็นตัวอ่อนได้ ทำการคราดหญ้า เก็บหญ้าและวัชพืชต่างๆ ออกให้หมด การเตรียมดินที่ดีจะช่วยลดปัญหาและค่าใช้จ่ายในการกำจัดวัชพืช ซึ่งเป็นปัจจัยที่สำคัญอย่างหนึ่งในการทำนา หากมีหญ้าเหลืออยู่ เหง้ากกอาจตายได้ ไม่สามารถงอกใหม่และเจริญเติบโต

ในฤดูถัดไปได้ การเตรียมดินปลูก หลังจากคราดหญ้าแล้ว ควรใช้ปุ๋ยเคมีหรือปุ๋ยคอกรองพื้น บางแห่งใช้ปุ๋ยกากน้ำปลา ประมาณ 300 - 500 กก./ไร่

2. ขั้นตอนการปลูก โดยทั่วไปนิยมปลูกกกกันประมาณ 1 - 2 ไร่ จะใช้ส่วนหัวหรือเหง้ากก ซึ่งเป็นลำต้นใต้ดิน มาตัดต้นส่วนบนออกให้เหลือยาวประมาณ 50 ซม. แล้วแบ่งเหง้าออกเป็น ส่วนละประมาณ 2 - 3 เหง้า เรียกว่า 1 ปัก หัวกกเหล่านี้อาจรื้อมาจากแปลงเก่าหรือซื้อมาเป็นกำ เวลาดำใช้ระยะปลูกประมาณ 1 คืบ หรือ 20 ซม. โดยการปักหัวหรือเหง้ากลงไปในดิน เมื่อปลูกเสร็จแล้วให้น้ำเข้าแปลงให้ท่วมหัวกก แต่อย่าให้ท่วมยอดของลำต้น ต้นกกจะค่อยๆ เจริญงอกงามขึ้นมา

3. การดูแลรักษา หมั่นถอนหญ้าที่เกิดในแปลงปลูกกก ในปีหนึ่งจะให้ปุ๋ยประมาณ 2 - 3 ครั้ง ครั้งที่ 1 และ 2 ใส่ปุ๋ยอินทรีย์ เช่น ปุ๋ยกากน้ำปลา หรือใส่ปุ๋ยเคมีสูตรทั่วไป เช่น ปุ๋ยนา แต่ครั้งที่ 3 นิยมใช้ปุ๋ยไนโตรเจนก่อนเก็บเกี่ยว จะทำให้ต้นกกยาวอวบและอ่อนนุ่ม มีคุณภาพดี เหมาะต่อการทอเสื่อ ไม่ควรให้ปุ๋ยไนโตรเจนในระยะแรก เพราะจะทำให้ต้นกกยาวอ่อนและลึ่มง่าย ซึ่งจะเน่าเสียถ้าตัดไม่ทัน

4. การเก็บเกี่ยว จะตัดต้นกกเมื่ออายุประมาณ 3 - 4 เดือน ความสะดวกสูงประมาณ 2 เมตร ก็ตัดได้ แต่ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของดินและน้ำ เวลาตัดจะใช้มีดหรือเคียวแล้วแต่ความถนัดแต่ละคน ใช้มือกำที่ลำต้น แล้วใช้มีดหรือเคียวตัดรวบลำต้นเหนือดินประมาณ 1 คืบ ถ้าเป็นกกยาวปีหนึ่งจะตัดได้ 1 - 2 ครั้ง ถ้าเป็นกกสั้นปีหนึ่งจะตัดได้ 2 - 4 ครั้ง

ประโยชน์ของต้นกก

1. ใช้เป็นอาหาร กกบางชนิดสามารถนำมาใช้เป็นอาหารคนและสัตว์ได้ โดยนำเอาส่วนหัวหรือลำต้นใต้ดิน มาบริโภค เช่น กกทรงกระเทียม และแห้วจีน เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีบางประเทศ นำกกมาใช้เป็นอาหารในการเลี้ยงสัตว์อีกด้วย

2. ใช้บำบัดน้ำเสีย กกสามารถนำมาปลูกเพื่อบำบัดน้ำเสียจากโรงงาน เนื่องจากสามารถ ดูดซับก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์จากน้ำเสียได้ดี เช่น กกจันทบุรี หรือกกกลม เป็นต้น

3. ใช้เป็นไม้ดอกไม้ประดับ กกบางชนิดมีลักษณะทรงพุ่มของต้น และดอกที่สวยงาม จึงนิยมนำมาปลูกเป็นไม้ประดับภายในและภายนอกอาคาร ต้น ปลูกเป็นไม้ประดับริมสระน้ำ ในสวน หรือปลูกในภาชนะร่วมกับไม้อื่นๆ เช่น กกอียิปต์ และกกรงกา เป็นต้น

4. ใช้เป็นพืชสมุนไพร กกบางชนิดสามารถนำมาใช้เป็นยาสมุนไพรเพื่อบำบัดโรคต่างๆ เช่น

ใบ ตำพอกฆ่าพยาธิบาดแผล

ต้น รสเย็นจัด ต้มเอาน้ำดื่ม รักษาโรคท่อน้ำดีอักเสบ ขับน้ำดี

ดอก รสฝาดเย็น ต้มเอาน้ำอม แก้แผลเปื่อยพุพองในปาก

เหง้า รสขม ต้มเอาน้ำดื่ม หรืออบเป็นผง ละลายน้ำร้อนดื่ม บำรุงธาตุเจริญอาหาร

แก้เสมหะขับน้ำลาย

ราก รสขมเย็น ต้มเอาน้ำดื่มหรือตำกับเหล้า คั้นเอาน้ำดื่มแก้ไข้ในขับโลหิต

เน่าเสีย

5. ใช้ในการทอและจักสาน กกบางชนิดสามารถนำมาใช้ในการทอและจักสาน เช่น ทำเป็นเสื่อสำหรับนอน สำหรับปูพื้นในห้องรับแขกแทนพรม และปูลาดตามพื้น เพื่อความสวยงาม ทำเป็นกระเป๋าแทนกระเป๋าหนัง ทำเป็นรูปต่างๆ ได้หลายแบบแล้วแต่ผู้ประดิษฐ์คิดค้นแบบต่างๆ ทำเป็นหมอน เช่น หมอนรองที่นั่ง หมอนพิงพนักเก้าอี้ เรียกว่า หมอนเสื่อ ทำเป็นหมวกใช้กันแดด กันความร้อนจากแสงแดด กันฝน หรือเพื่อความสวยงาม ทำเป็นกระเป๋าใส่เอกสาร กระเป๋าใส่ตลับ กระเป๋าหิ้วสตรี แต่ปัจจุบันมีผู้ทำกันน้อย เพราะกระเป๋าหนัง กระเป๋าพลาสติก ราคาถูกลงมาก การทำไม่ค่อยคุ้มค่าแรงงาน ทำเป็นกระจัดใส่ผลไม้ หรืออาหารแห้ง

6. ใช้เป็นแหล่งพลังงาน กกบางชนิดมีความสำคัญที่นำมาใช้เป็นเชื้อเพลิงและกำลัง ได้รับความสนใจเพิ่มมากขึ้น เช่น *Cyperus papyrus* เป็นต้น

7. เป็นแหล่งหลบซ่อนตัวของสัตว์น้ำวัยอ่อน และต้นกกมีคุณสมบัติในการบำบัดน้ำเสีย ปรับสมดุลนิเวศวิทยา

8. อื่นๆ กกนำมาใช้ประโยชน์ใช้ในการทำกระดาช เขือก หรือวัสดุที่ใช้ในการห่อ และกยังมีศักยภาพในการนำมาใช้เป็นพืชที่ป้องกันการชะล้างพังทลายของดิน นอกจากนี้ กยังมีมีความสำคัญต่อการพัฒนาให้เกิดอาชีพต่างๆ เช่น อาชีพการปลูกกก การจักกก การย้อมกก การทอกก และการทำผลิตภัณฑ์จากกก เป็นต้น

แหล่งปลูกกกจันทบูร

เนื่องจากกกจันทบูร จัดว่าเป็นกกที่มีคุณภาพดีมาก ในการนำมาจักแล้วทอเป็นเสื่อ จึงมีผู้นำพันธุ์กกชนิดนี้ไปปลูกแพร่หลายทั่วไปอีกหลายจังหวัด ได้แก่ ที่อำเภอบ้านสร้าง อำเภอมือง จังหวัดปราจีนบุรี อำเภอองครักษ์ อำเภอบ้านนา อำเภอปากพลีและอำเภอมือง จังหวัดนครนายก นอกจากนี้ได้แพร่หลายไปภูมิภาคอื่นๆ เช่น ในจังหวัดสมุทรปราการ จังหวัดฉะเชิงเทรา จังหวัดอ่างทอง จังหวัดสุพรรณบุรี จังหวัดสระบุรี แม้แต่ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แถบจังหวัดขอนแก่น จังหวัดกาฬสินธุ์ จังหวัดมหาสารคาม จังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดสกลนคร จังหวัดหนองคาย จังหวัดอุดรธานี จังหวัดนครพนม และจังหวัดอุบลราชธานี เป็นต้น ในเขตพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้แก่ จังหวัดจันทบุรี จังหวัดตราด จังหวัดระยอง และปลูกมากที่สุดที่จังหวัดจันทบุรี ที่อำเภอเมือง ตำบลบางกะจะ ที่บ้านเขาน้อย ตำบลหนองบัว ที่บ้านเสม็ดงาม ตำบลเกาะขวาง ที่บ้านเกาะโดนด อำเภอท่าใหม่ ที่ตำบลตะกาดเจ้า อำเภอแหลมสิงห์ ที่ตำบลบางสระเก้า ตำบลบางกะไชย และตำบลปากน้ำแหลมสิงห์ เป็นต้น

การทอเสื่อจันทบูร

หัตถกรรมทอเสื่อเป็นงานฝีมือที่เชื่อมโยงถึงศิลปวัฒนธรรม ประเพณีและวิถีการดำรงชีวิต ของคนพื้นบ้านในแต่ละยุคสมัย ตามกาลเวลาและการหล่อหลอมให้เหมาะสมกับสภาพ การเปลี่ยนแปลงของสังคม จนเป็นเอกลักษณ์ตามลักษณะของพื้นบ้านตน ภูมิปัญญาเหล่านี้สร้างขึ้น ด้วยฝีมือเชิงศิลปะ เพื่อถ่ายทอดและสะท้อนคุณค่าของชุมชนที่เป็นอยู่ลงในชิ้นงาน ทั้งการบ่งบอก ลักษณะที่ตั้งของชุมชน รวมถึงวัฒนธรรม ความเป็นอยู่ ที่แสดงออกมาอย่างประณีต สวยงาม และทักตะไนงาน ฝีมือนี้จะถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น จึงทำให้งานศิลปหัตถกรรมทอเสื่อ เป็นสิ่งบอกเล่าความเป็นมาของเชื้อชาติ ชุมชนนั้นได้เป็นอย่างดี เสื่อจึงมีความสำคัญเพื่อสนอง

ความจำเป็นขั้นพื้นฐานของการดำรงชีวิต การทอเสื่อต้องใช้ความขยัน ความอดทน ความพยายาม ความประณีตละเอียดอ่อน มีความผูกพันในวัฒนธรรมที่สืบทอดมา จนเป็นเอกลักษณ์ของคนในชุมชน นอกจากนี้ยังมีการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาพัฒนารูปแบบผลิตภัณฑ์ ฝีมือ แรงงาน มีการถ่ายทอดภูมิปัญญาให้กับลูกหลานหรือเยาวชนรุ่นหลังสืบทอดไว้ตลอดไป

ประวัติเสื่อในประเทศไทย

มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่แสดงว่ามีการใช้เสื่อในประเทศไทยมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และรัตนโกสินทร์ ดังปรากฏในบทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ซึ่งพระนิพนธ์ไว้ในเอกสาร คราวเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองฝั่งตะวันออกที่เมืองจันทบุรี ในราว พ.ศ. 2450 มีหลักฐานสำคัญที่ทำให้เห็นว่าเสื่อจันทบูรนั้นได้ริเริ่มขึ้นโดยฝีมือของชาวญวนที่เข้ามาอาศัยอยู่ในจังหวัดจันทบุรี ในพื้นที่บริเวณหลังวัดโรมันคาทอลิก ต.จันทนิมิต อ.เมือง จ.จันทบุรี ประวัติการเข้ามาของชาวญวนมีหลักฐานปรากฏในปี พ.ศ.2254 (อยุธยาตอนปลาย) ที่บันทึกว่าพระเจ้าส่งฆราชปิออง ซีเอช ได้ให้คุณพ่อเฮ็ต (Hentteh) เดินทางจากประเทศญวนมาดูแลชาวญวนที่นับถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิกในจังหวัดจันทบุรี พบว่าในขณะนั้นมีชาวญวนคาทอลิคราว 150 คนที่มาอยู่ที่จันทบุรี ก่อนหน้านั้นหลายปี

จนกระทั่งปี พ.ศ.2377 (รัชกาลที่ 3) วัดโรมันคาทอลิกถูกสร้างขึ้น ณ บริเวณ ต.จันทนิมิต ในปัจจุบันเป็นที่อยู่ของคนญวนเดิม และอพยพเข้ามาตั้งแต่ช่วงต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา ชาวญวนเหล่านี้นับถือพุทธศาสนา ซึ่งต่อมาไม่นานก็ผสมผสานกลมกลืนเข้ากับชุมชนในท้องถิ่น (ขจัดภัย บุษบัพัตน์ .2518 : 154 – 155) ต่อมาในช่วงสมัยฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี (รศ.112) พ.ศ.2436 ยังปรากฏว่าชาวญวนก็เข้ารีต (สมัครใจนับถือศาสนาคริสต์) และทหารญวนในอาณัติฝรั่งเศสเข้ามาในเมืองจันทบุรีอีกมาก ทั้งนี้กินเวลาที่ชาวญวนมาอยู่จันทบุรี รวมเวลามากกว่า 286 ปี คนญวนได้ชื่อว่า หลวงสาครคชเขตต์ ได้กล่าวถึงเสื่อจันทบูรในหนังสือ “จดหมายเหตุความทรงจำ สมัยฝรั่งเศสยึดจันทบุรี ตั้งแต่ พ.ศ.2436 – 2447” ความว่า

การทำเสื่อญวนนั้น ตามธรรมดาเชื้อชาติญวนนับว่าเป็นผู้ที่มีความชำนาญ ในการพลิกแพลงจัดทำยิ่งกว่าบุคคลชาติไทยด้วยกัน ซึ่งพวกนักบวชซีแห่งสำนักวัดโรมันคาทอลิก ด้วยแล้ว ก็เกือบจะต้องนับว่าเขามีความรู้ความชำนาญมากที่สุด ฉะนั้นเสื่อจันทบูรที่มีลวดลาย ลักษณะดอกดวงงดงามหรือจะเป็นภาพสัตว์ต่างๆ ตลอดจนแม่ที่สุที่สุดจะประดิษฐ์ เป็นตราอาร์ม ของรัฐบาล ดังเช่น รูปช้าง รูปครุฑ เหล่านี้ เขาจะทำได้เป็นอย่างดี นอกจากเขาจะทำเป็นเสื่อ สำหรับใช้ธรรมดาแล้ว ในเวลานี้พวกช่างทอเสื่อยังได้ประดิษฐ์เป็นภาชนะเครื่องใช้ต่างๆ อีกหลายอย่าง ดังเช่น การทำกระเป่าเสื่อชนิดใส่เสื้อผ้า สิ่งของเบ็ดเตล็ดต่างๆ จนถึงขนาดเล็ก ใส่สตางค์เป็นที่สุด หรือจะทำเป็นหมอนอิง เบาะ เก้าอี้ โดยจะผลิตเป็นลวดลายขนาดใดๆ ก็ยอมจัดทำได้ดีที่สุดแต่ผู้ต้องการจะให้ทำ เขาก็รับจัดทำให้ทั้งนั้น นับได้ว่าสินค้าเสื่อกับกระเป่าเหล่านี้ เป็นสินค้าสำคัญของชาวจันทบุรีอีกประเภทหนึ่ง (หลวงสาครคชเขตต์. 2515 : 259 – 262)

การผลิตเสื่อกกในสมัยแรกเริ่มของชาวญวนในจังหวัดจันทบุรีนั้น ต้องไปหาต้นกกจากพื้นที่ที่สามารถปลูกได้ คือ ที่หมู่บ้านเสม็ดงาม อ.เมือง และหมู่บ้านบางสระเก้า อ.แหลมสิงห์ เพราะพื้นที่ทั้งสองหมู่บ้านนี้เป็นพื้นที่ลุ่ม มีน้ำขัง มีต้นกกขึ้นอยู่ทั่วไป ด้วยเหตุนี้อาชีพการทอเสื่อจึงได้แพร่กระจายเข้ามาในหมู่บ้านทั้งสองแห่งนี้ในเวลาต่อมา (สนพ.สารคดี. 2538 : 131)

ชาวญวนมักจะเหมาะซื้อกกจากชาวบ้านเป็นไร่ โดยไปตัดเก็บและขนแบกกันมาเอง แล้วคัดขนาดที่มีความยาวตั้งแต่ 2 - 3 คืบ ถึง 8 - 9 คืบ จักแต่งอย่างดีแล้วนำไปตากแดดให้แห้งสนิทก่อนจึงนำมาย้อมสี หลังจากย้อมสีและตากแห้งดีแล้วจึงนำเสื่อกกมาทอเป็นผืนเสื่อและเย็บริมให้เรียบร้อย สมัยก่อนถ้าต้องการสีแดงเขาใช้เปลือกไม้ฝาก ซึ่งหาได้ตามป่าเมืองจันทบุรี ถ้าต้องการสีดำก็นำไปคลุกโคลน แต่หากโดนน้ำก็จะหลุดลอกง่าย ด้วยเหตุนี้มักเป็นที่เข้าใจว่าสีเสื่อกกดั้งเดิมของเสื่อจันทบุรีนั้นมีเพียงสีดำและแดงเท่านั้น

ต่อมากิจการทอเสื่อของชาวญวนค่อยๆ ลดจำนวนลง เพราะอาชีพค้าพลอยเริ่มเข้ามาในหมู่บ้าน เรื่อยมาจนในช่วงปี พ.ศ. 2522 - 2523 ตลาดพลอยเมืองจันทบุรีรุ่งโรจน์ เจริญเติบโตสูงสุด ชาวญวนส่วนใหญ่ที่ประกอบอาชีพทอเสื่อต่างพากันละทิ้งหันมาค้าพลอยซึ่งทำรายได้ดีกว่า อีกทั้งยังการได้มาเป็นตัวเงินนั้นก็ได้อีกเป็นกอบเป็นกำ ไม่ใช่เวลานานเท่ากับการทอเสื่อขาย เป็นสาเหตุให้กิจการทอเสื่อของชาวญวนลดน้อยลงมาก แต่ก็เหลืออยู่บ้าง เช่น กิจการทอเสื่อของคุณลุงนิคม เขมาวาสน์ เจ้าของร้านจำหน่ายรถจักรยาน อยู่บริเวณจันทนิมิต พื้นที่บริเวณหลังวัดโรมันคาทอลิก ซึ่งอดีตแทบทุกหลังคาเรือนจะมีอาชีพทอเสื่อกันเป็นส่วนใหญ่ แต่ในปัจจุบันนี้จะพบเห็นทอเสื่อบ้างแต่น้อยมาก และจะเห็นได้ว่าชาวญวนบริเวณหลังวัดในปัจจุบันมีอาชีพค้าพลอยเจียรไรพลอยกันเป็นส่วนมาก จึงเป็นสาเหตุให้กิจการทอเสื่อในบริเวณหลังวัดโรมันคาทอลิกลดลง

ประวัติเสื่อสมเด็จพระเจ้า

ในราวปี พ.ศ. 2493 - 2511 รวมเวลาประมาณ 18 ปี เป็นช่วงเวลาที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงประทับอยู่ ณ วังสวนบ้านแก้ว จันทบุรี ขณะที่ทรงประทับอยู่ที่วังสวนบ้านแก้วนั้น พระองค์ทรงพัฒนาพื้นที่ดินในบริเวณวังให้เกิดประโยชน์ในด้านการเกษตร โดยที่พระองค์ไม่ได้สนพระทัยแต่งานภายในวังของพระองค์เอง แต่ทรงสังเกตและทรงศึกษาชีวิตของชาวบ้าน ทรงเห็นการดำเนินชีวิตของชาวบ้านทั่วไปในจังหวัดจันทบุรี ว่าพอหมดหน้าหนาวแล้ว จึงหันมาทอเสื่อ ซึ่งถือเป็นอาชีพทรงเรียกว่า “เสื่อจันทบุรี” ซึ่งคุณภาพกกที่จันทบุรีมีคุณภาพดีอยู่แล้ว การประดิษฐ์เป็นของใช้อื่นๆ ยังไม่คิดทำกัน สีของเสื่อกกจะตกและจางไปไม่สวยงามนัก

ภาพที่ 2.6 สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีทรงฉายพระรูปร่วมแทนทอเสื่อจันทบูร
ที่มา : (facebook.com/Suanbankaew, 2558)

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีทรงจับงานด้านเสื่อทันที โดยให้หาชาวบ้านที่ทอเสื่อเป็นมาในวัง ได้ชาวบ้านมาในครั้งแรก 2 คน คือ คุณจำรัส สิงขจร และคุณฉลอม แสนสุข เมื่อได้คนมาแล้วก็ทรงศึกษาการทอเสื่อด้วยพระองค์เอง ให้หาคนงานตามหมู่บ้านใกล้เคียงมา ทรงสร้างโรงเสื่อถาวรขึ้นในวังสวนบ้านแก้ว ในเนื้อที่ประมาณ 1 ไร่ กว้างประมาณ 6 ห้อง ยาว 6 ห้องประกอบด้วย เตาย้อมและส่วนโรงทอเสื่อ คุณจำรัสเป็นหัวหน้าฝ่ายทอ คุณฉลอมเป็นหัวหน้าฝ่ายออกแบบและมีลูกทอเสื่อเล็กๆ ของพระองค์เอง พอทรงคิดแบบอะไรได้ก็ทรงทดลองเอง มีคุณฉลอมทำตามความคิดของพระองค์ แล้วนำไปสอนคนทอให้ทำตามแบบอีกครั้งหนึ่ง

อุตสาหกรรมทอเสื่อของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีเป็นที่นิยมแพร่หลาย ผลิตภัณฑ์จากสวนบ้านแก้วจะมีตราเฉพาะของพระองค์เพื่อประกันคุณภาพ เป็นตราคนหาบกระบุง และมีอักษรย่อว่า สบก. หมายถึง วังสวนบ้านแก้ว งานทอเสื่อของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีนั้นเป็นตัวอย่างต้นแบบสำหรับสอนชาวบ้านโดยที่พระองค์ไม่เคยหวงตำรา ทรงเผยแพร่งานของพระองค์ออกสู่ชาวบ้านและสืบทอดมาจนกระทั่งทุกวันนี้

ภาพที่ 2.7 สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีทรงตรวจสอบคุณภาพเสื่อด้วยพระองค์เอง
ที่มา : (facebook.com/Suanbankaew, 2558)

ภาพที่ 2.8 สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีทรงทอเสื่อจันทบูรด้วยพระองค์เอง
ที่มา : (facebook.com/Suanbankaew, 2558)

หลังจากที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีได้ทรงฟื้นฟูให้กิจการทอเสื่อพื้นกลับมาได้อีกครั้งหนึ่ง แต่แทนที่ชาวบ้านญวนบริเวณหลังวัดจะจับงานขึ้นมาใหม่ กลับเป็นชาวบ้านในท้องที่อื่น เช่น บ้านขอม บ้านลาว บ้านบางสระแก้ว บ้านเสม็ดงาม และที่อื่นๆ ซึ่งก็นับว่าเป็นการหันกลับมาสนใจในการทอเสื่ออีกครั้งหนึ่ง เนื่องจากสามารถปลูกหรือผลิตวัตถุดิบ คือ กกและปอได้เอง เท่ากับเป็นการลดต้นทุน

การผลิตได้อีกส่วนหนึ่ง (ณัฐมา อาษารัฐ และภรตี พันธุภากร. 2523 : 5) ส่วนชาวญวนไม่หันกลับมาประกอบอาชีพทอเสื่ออีกเพราะหันไปค้าพลอยซึ่งทำรายได้ดีและรวดเร็วกว่า

ในเวลาต่อมาสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี ได้ทรงขายพื้นที่ของวังสวนบ้านแก้วทั้งหมดให้แก่กระทรวงศึกษาธิการและตั้งเป็น “วิทยาลัยรำไพพรรณี” มาตั้งแต่ปี พ.ศ.2515 และในปัจจุบันได้รับสถาปนาเป็น “มหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี” ซึ่งในปัจจุบันนี้ ผลิตภัณฑ์เสื่อจากวังสวนบ้านแก้ว คงเหลือแค่ผลงานที่ทิ้งไว้ให้ลูกหลานรุ่นปัจจุบันได้ชื่นชมกัน โดยได้จัดแสดงที่ “ตำหนักแดง” และ “ตำหนักเทา” ในบริเวณวังสวนบ้านแก้ว แม้เมื่อสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี เสด็จกลับวังสุโขทัยในช่วงปี พ.ศ.2512 ได้นำเอาการทอเสื่อเข้าไปดำเนินต่อในวัง โดยตั้งโรงงานที่ตำหนักน้ำ และทำมาจนกระทั่งเสด็จสวรรคต (ไพโรธ เลิศพิริยกุลมล. 2533 : 60) เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตแล้วไม่มีผู้สืบทอดเจตนารมณ์ของพระองค์ท่านจึงเลิกกิจการไป

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี

ภาพที่ 2.9 นิทรรศการเสื่อสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี

ที่มา : (facebook.com/Suanbankaew, 2558)

“เสื่อจันทบูร” ได้สืบทอดจนเป็นเอกลักษณ์เขตหน้าชูตาให้แก่จังหวัดจันทบุรีได้ก็เพราะพระมหากษัตริย์ของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีที่ทรงเล็งเห็นความสำคัญ และนำมาประยุกต์พัฒนาให้ได้ประโยชน์ใช้สอยมากขึ้น ทำให้เสื่อจันทบูรคงอยู่และตกทอดมาจนถึงปัจจุบันนี้

ชนิดของเสื่อ

1. เสื่อกก

เป็นเสื่อที่ผลิตจากต้นกกซึ่งเป็นพืชล้มลุกมีหัวคล้ายข่าแต่เล็กกว่า ปลายลำต้นมีดอก แพร่พันธุ์ด้วยหัว ด้วยการแตกแขนงเป็นหน่อ กก จัดเป็นพืชเส้นใย ปลูกและเจริญงอกงามได้ดี ในประเทศไทย ผลิตภัณฑ์ที่ผลิตจากต้นกกพันธุ์ต่างๆ ได้แก่

1. เสื่อจันทบูร เป็นเสื่อที่ผลิตจากกกจันทบูร ซึ่งเป็นกกที่มีลักษณะลำต้นกลม จึงอาจเรียกว่ากกกลม หรือกกเสื่อ ลำต้นเรียวยาวคล้ายต้นคล้า ผิวสีเขียวแก่ ข้างในลำต้นมีเนื้ออ่อน สีขาว เป็นกกที่ปลูกกันมานานแล้วในภาคตะวันออก คือ จังหวัดจันทบุรี ระยองและตราด ซึ่งมีการปลูกมากที่สุดในจังหวัดจันทบุรี ทั้งนี้หากเป็นกกที่ปลูกในแหล่งน้ำจืด เส้นใยกกจะไม่เหนียว แต่หากปลูกในแหล่งน้ำกร่อย (ที่แถบชายฝั่งทะเล) จะได้เส้นใยที่เหนียว

2. เสื่อกกที่ทอจากกกลังกา เป็นกกที่ขึ้นเองตามธรรมชาติ ต้นค่อนข้างกลม ใช้ทอเสื่อใน บางจังหวัด เช่น สกลนคร ขอนแก่น กาฬสินธุ์ กกจันทบูร กกกลมและกกลังกา มีลักษณะ ลำต้นกลมคล้ายกัน บางครั้งอาจมีความสับสนในการเรียกชื่อ

3. เสื่อกกที่ทอจากกกสามเหลี่ยม เป็นเสื่อที่ผลิตจากกกสามเหลี่ยม ที่มีลักษณะลำต้น เป็นรูปสามเหลี่ยม ด้านทั้งสามเว้าเข้าหาแกนกลาง ผิวสีเขียวอ่อน สูงประมาณ 1 เมตร ผิวแข็งกรอบ และไม่เหนียว ซึ่งพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมักกชนิดนี้มาใช้ ซึ่งชาวบ้านจะเรียกว่า กกผือ หรือ ต้นปรือ หรือกกควาย เช่น ในพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานี มหาสารคาม ขอนแก่น กาฬสินธุ์ หนองคาย (กองส่งเสริมเทคโนโลยี. 2535 : 5 – 8)

2. เสื่อกระจูด (กระจูด)

เสื่อกระจูดหรือสาตจูด ทอจากกกกระจูด ซึ่งเป็นพืชน้ำจำพวกกกชนิดหนึ่ง แหล่งที่มา พบมากอยู่ทางหมู่เกาะมาดากัสการ์ มารีเชียส ลังกา สุมาตราและแหลมมลายู ในประเทศไทย จะมีทางภาคใต้และภาคตะวันออก ปลูกตามหนองบึง หรือบริเวณที่มีน้ำขัง หรือที่เป็นดินโคลน ชั้นแฉะ หรือที่เรียกว่า พรุ ลำต้นกระจูดคล้ายกับต้นกกที่ใช้ทอเสื่อ แต่กกระจูดจะมีลำต้นกลมกว่า และข้างในกลวง เมื่อโตเต็มที่จะสูงประมาณ 2 เมตร ก่อนนำกกระจูดมาสานต้องนำมาทุบให้แบน เสียก่อน ผลิตภัณฑ์ที่ทำจากกกระจูดสามารถทำได้หลายประเภท เช่น ทำเป็นเสื่อรองนั่งและปูนอน ทำกระสอบใส่ข้าวสารหรือของแห้งต่างๆ ทำเชือกมัดของและทำเป็นใบเรือเดินชายฝั่งทะเล การปลูกต้นกระจูดและผลิตภัณฑ์เสื่อกระจูดมีมากในหลายอำเภอของจังหวัด สุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราช พัทลุง และนราธิวาส (วิวัฒน์ชัย บุญศักดิ์. 2532 : 14)

3. เสื่อเชียงราย

เป็นเสื่อที่ผลิตจากกกญวน ซึ่งได้นำเข้ามาพร้อมกับการอพยพของจีนฮ่อ จากมณฑลญวน ทางตอนใต้ของจีนเข้ามาในภาคเหนือของไทย เมื่อราวร้อยกว่าปีมาแล้ว ปลูกมากที่ตำบลห้วยไคร้ อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย

4. เสื่อลำเจียกหรือเสื่อปาหนัน

เป็นเครื่องจักสานเฉพาะถิ่นทางภาคใต้ฝั่งตะวันตกของไทย โดยเฉพาะที่จังหวัดกระบี่ เป็นเสื่อที่มีเอกลักษณ์เป็นของตนเอง ทำจากใบลำเจียกหรือใบปาหนัน ซึ่งเป็นต้นไม้จำพวกเตย นำมาสานเป็นเสื่อ กระสอบ (หรือสอ) สำหรับใส่ข้าวสารหรือพืชผล สำหรับการทอเป็นเสื่อปูรองนั่ง

ที่วัดหรือสุเหร่า โดยเฉพาะผู้ที่นับถือศาสนาอิสลาม สำหรับคู่แต่งงานใหม่ จะสานเสื่อเพื่อใช้ปูนอนเป็นที่นอน โดยต้องใช้เสื่อประมาณ 12 – 30 ผืน ซึ่งผืนที่อยู่ด้านบนสุดที่เรียกว่า “สาดยอด” หรือ “ยอดสาต” หรือ “ยอดเสื่อ” จะสานเป็นลวดลายสวยงาม อาจประดับด้วยกระຈก ปักด้วยไหมและดินทอง

5. เสื่อหวาย

เป็นเสื่อที่ผลิตจากเส้นหวาย มีลักษณะเป็นเถายาว มักพบในป่า มีคุณสมบัติ เหนียว แข็งแรง ทนทาน มีแหล่งผลิตอยู่ที่จังหวัดบุรีรัมย์ ศรีสะเกษ สุรินทร์ และภาคกลางที่จังหวัดนครสวรรค์

6. เสื่อคล้า

เป็นเสื่อที่ผลิตจากต้นคล้า ซึ่งเป็นต้นไม้ป่าชนิดหนึ่งลักษณะคล้ายต้นขาหรือต้นกก ใบเรียวยาว คล้ายใบข่าแต่สั้นกว่า เป็นพืชที่มีผิวเหนียวทนทานมาก จะต้องคัดเลือกต้นคล้าที่มีลำต้นตรงยาวประมาณ 80 – 100 ซม. นำมาตากแดดจนเป็นสีน้ำตาลไหม้ ก่อนนำมาสานจะพรมน้ำให้ผิวคล้านุ่ม จะทำให้สานง่ายขึ้น เสื่อคล้าผลิตใช้ในครัวเรือนทางภาคตะวันออก จังหวัดจันทบุรีแถบตำบลโขง อำเภอน้ำใหม่ ตำบลชำโลสม อำเภอมะขาม ชุมชนชาวของ กิ่งอำเภอบางขัน ส่วนทางภาคใต้ นิยมนำคล้ามาสานทำเป็นภาชนะต่างๆ เช่นเดียวกับไม้ไผ่หรือหวาย (วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. 2532 : 97)

7. เสื่อลำแพน

เป็นเสื่อที่ผลิตจากผิวของต้นไผ่ ซึ่งนำมาจักเป็นตอกให้แบนใหญ่แล้วสานด้วยลายสองหรือลายสาม มักใช้ไม้ไผ่เฉี้ยะหรือไม้ป้าว เพราะเป็นไม้เนื้ออ่อนนำมาจักเป็นเส้นตอกได้ดี เสื่อลำแพนนิยมสานเป็นผืนใหญ่ๆ ใช้ทำฝาบ้านหรือเพดานบ้าน บางบ้านก็นำไปใช้ ปูนั่ง ปูนอน หรือบางทีก็นำไปใช้ตากพืชพันธุ์ ตากปลา ตากกุ้ง เป็นต้น

8. เสื่อแห่ียง

นิยมนำมาสานเสื่อสำหรับปูนั่งนอน มีทำไม่มากนัก “แห่ียง” เป็นพืชอีกชนิดหนึ่งที่ชาวเหนือนำมาใช้ทำเครื่องสาน แห่ียงมีลักษณะคล้ายไม้ไผ่ แต่อ่อนนุ่มกว่า ไม่มีข้อแข็งกว่าหวาย ใช้ได้ทนกว่ากก ชอบขึ้นตามที่ชื้นแฉะในเขตภาคเหนือของไทย นิยมนำมาสานเสื่อสำหรับปูนั่งนอนหรือเป็นส่วนประกอบของบ้าน เช่น ฝาบ้าน เพดานบ้าน หรือสานเป็นแผ่น ใช้ประโยชน์ในลักษณะต่างๆ กันได้ดี เพราะมีผิวสีเหลืองสวย เมื่อใช้ไปนานๆ จะขึ้นเป็นมันเงา แห่ียงในภาคเหนือในปัจจุบันมีทั้งที่ขึ้นเองและที่ชาวบ้านนำมาปลูกเอาไว้ใช้

9. เสื่อดอกอ้อ

เป็นเสื่อที่ทำที่เมืองจันทบุรีโดยการนำเอาแก่นดอกของต้นอ้อมาผ่าแล้วนำมาทอเป็นเสื่อ มีสีเหลืองโดยธรรมชาติ ไม่ต้องย้อม ไม่เป็นสินค้าซื้อขาย เพียงแต่ทอไว้มอบให้กัน (วิวัฒน์ จุฑะวิภาต. 2537 : 81)

เสื่อจันทบูร

เสื่อจันทบูร คือเสื่อกกที่ทอในจังหวัดจันทบุรี เป็นเสื่อที่มีคุณภาพดี มีสีส้มสวยงาม และเป็นสินค้าประเภทหัตถกรรมที่ขึ้นชื่อของจังหวัดจันทบุรี ชาวจันทบุรีรู้จักการทอเสื่อมาไม่ต่ำกว่า 120 ปีมาแล้ว โดยผู้ริเริ่มกลุ่มแรกคือกลุ่มผู้นับถือศาสนาคาทอลิกที่อาศัยอยู่บริเวณวัดคาทอลิกหรือที่เรียกว่าหมู่บ้านญวน ซึ่งในปี พ.ศ. 2254 บาทหลวงเฮ็ด ได้มาดูแลชาวคาทอลิกและได้นำพวก

ญวนที่มีฝีมือในการทอเสื่อ และจากพระราชนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสเมืองจันทบุรี ในรัชกาลที่ 5 (พ.ศ.2419) ทรงบันทึกว่า "เสื่อกกแดงนั้นมีแต่พวกญวนทำแห่งเดียว ทอเป็นผืนบ้างเป็นเสื่อรวดบ้าง" ในสมัยนั้นการทอเสื่อต้องซื้อกกและปอจากชาวบ้านตำบลต่างๆ มาจัก มาลอก กกที่ใช้ทอเสื่อ คือ กกกลม จะมีลำต้นกลวง ผิวมันและเหนียว เมื่อทอเป็นเสื่อจะให้สัมผัสที่นุ่มนวลชัดเจนได้มัน ผู้คนจึงนิยม เมื่อนำกกมาจับเป็นเส้นเล็กๆ แล้วนำมาผึ่งและตากให้แห้งสนิทแล้ว จึงลงมือย้อมสีกกระยะแรกๆ ใช้สีธรรมชาติจากเปลือกไม้หรือหัวพืช ซึ่งมี 3 สีคือ สีแดงได้จากเปลือกยาง สีดำได้จากลูกมะเกลือและจากการนำกไปหมักโคลน สีเหลืองได้จากหัวขมิ้นโขลกเอาน้ำมาต้มย้อม ต่อมาจึงได้เอาน้ำสียวิทยาศาสตร์เข้ามาใช้ ส่วนมากเป็นสีเยอรมันชนิดที่ใช้ย้อมแพรและไหม การย้อมสีกจึงสะดวกขึ้น หลังจากเส้นกกที่ย้อมสีแห้งแล้วจึงเริ่มกระบวนการทอเสื่อ พวกญวน มีความสามารถในการคิดประดิษฐ์ลวดลายต่างๆ เช่น รูปกุหลาบ รูปครุฑ ลายไทย ฯลฯ เอกลักษณะอย่างหนึ่งของเสื่อจันทบูรต้องมีสีดำ แดง และใช้ปอเป็นเส้นยืน ซึ่งจะทนทานกว่าเส้นยืนที่เป็นพลาสติก

ต่อมามีการขุดพลอยที่จันทบุรี ทำให้ชาวจันทบุรีมีอาชีพที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ การขุดพลอยและเจียรไนพลอย และเมื่อการขุดพลอยรุ่งโรจน์ขึ้น พ่อค้าพลอยร่ำรวยอย่างรวดเร็ว จึงเป็นเหตุจูงใจให้ชาวหมู่บ้านญวนหันมาค้าพลอย เจียรไนพลอย อาชีพทอเสื่อของหมู่บ้านญวนก็ค่อยๆ ชบเซาลงจนเกือบจะสูญหายไป

กิจกรรมทอเสื่อเริ่มรุ่งเรืองอีกครั้งเมื่อประมาณ พ.ศ.2493 โดยสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงส่งเสริมให้ข้าราชการในวังสวนบ้านแก้ว (ปัจจุบันคือมหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี) ทอเสื่อกกแล้วนำไปประดิษฐ์เป็นเครื่องใช้แบบต่างๆ เช่น กระเป๋าถือ เข็มขัด แผ่นรองจาน ฯลฯ ผู้ทอเสื่อได้เห็นรูปแบบผลิตภัณฑ์ที่แปลกตา ก็เกิดความคิดที่จะประดิษฐ์ของใช้ใหม่ๆ ขึ้น เช่น เสื่อม้วน เสื่อเม้มริม เป็นต้น การทอเสื่อจึงเริ่มฟื้นฟูอีกครั้ง หมู่บ้านที่สามารถปลูกกกและทอได้เอง เช่น หมู่บ้านหอม บ้านลาว บ้านบางสระแก้ว บ้านเสม็ดงาม ฯลฯ ได้เริ่มทอเสื่อกันอย่างกว้างขวาง รวมไปถึงหมู่บ้านตำบลบางกะไชย บ้านตะกาดเง้า บ้านหนองคัน พร้อมทั้งมีการขยายพื้นที่ปลูกกกออกไปอีก ต่อมาชาวบ้านได้รวมตัวกันนำวิธีผลิต และแนวความคิดจากวังสวนบ้านแก้วมาใช้ นางสุริยา แก่นจันทร์ จากกลุ่มเกษตรกรทอเสื่อกกบางสระแก้ว เล่าว่า

กลุ่มเกษตรกรทอเสื่อเริ่มต้นปี พ.ศ.2515 มีการแบ่งกลุ่มปลูก กลุ่มที่ทำเส้นกก กลุ่มทอ กลุ่มเย็บกระยะแรกๆ มีการเย็บเป็นกระเป๋า จานรองแก้ว เสื่อพับ โดยอาศัยรูปแบบจากวังสวนบ้านแก้ว ดัดแปลงตามความต้องการของลูกค้าและเริ่มขยายงานเมื่อ พ.ศ.2521 - 2524 เพราะมีลูกค้าสนใจมาก การแปรรูปจากเสื่อกกมาเป็นเสื่อบุฟองน้ำนั้น เริ่มเมื่อ พ.ศ.2525 มีการผลิตเพื่อขายต่างประเทศด้วย เช่น ประเทศญี่ปุ่น ตลาดการขายผลิตภัณฑ์หัตถกรรมประเภทเสื่อกก มีทั้งในกรุงเทพฯ และในต่างจังหวัด เพราะเป็นสินค้าที่ซื้อหาใช้เอง และเป็นของฝากหรือของที่ระลึกได้เป็นอย่างดี ส่วนตลาดต่างประเทศแถบเอเชียและอเมริกาจะเป็นรูปของกล่องใส่เครื่องประดับ ของที่ระลึก ซึ่งใช้สีดำแดงเป็นส่วนใหญ่

กระบวนการผลิตเส้น

มีความประณีตทุกขั้นตอน เริ่มจากการคัดสรรกกที่มีคุณภาพ จักกก การย้อมสีต้องย้อมให้สีเข้าถึงเส้นกกเพื่อให้สีติดทนนานและมีหลุดลอกติดเส้นผ้า รวมถึงการตากกกต้องตากให้แห้งจัดก่อนนำมาทอเป็นผืนเส้น ด้วยลวดลายเฉพาะประณีต สวยงาม และทนทาน

การทอเส้นโดยทั่วไป มีรูปแบบของเครื่องมือทอที่เรียกว่า ฟูก หรือ กี่ 2 แบบ คือ แบบตั้งฟิง และแบบหูกนอน หูกแบบตั้งฟิงนั้นนิยมใช้ในท้องถิ่นอื่นๆ เช่น ปราจีนบุรี และบางส่วนในจังหวัดชลบุรี เช่น อำเภอพานทอง ซึ่งมีจำนวนน้อยมาก ส่วนหูกแบบนอนนั้นมิใช่ทั่วไปในจังหวัดจันทบุรี

อุปกรณ์และวัตถุดิบ

อุปกรณ์ในการทอเส้นจำแนกได้ 2 ประเภท คือ

1. อุปกรณ์เกี่ยวกับการเตรียมวัตถุดิบ
2. อุปกรณ์เกี่ยวกับการทอเส้นและแต่งเส้น

กระบวนการทอเส้น

เครื่องใช้ อุปกรณ์ในการทอเส้น

1. กกย้อมสีต่างๆ เช่น สีแดง สีน้ำเงิน สีดำ สีเขียว สีเหลือง เป็นต้น
2. เส้นเอ็นปอ ใช้สำหรับซึ่ง ได้มาจากการนำเนื้อเยื่อของเปลือกกระเจามาฉีกเป็นเส้นฝอยเล็กๆ แล้วนำมาปั่นให้เป็นเกลียวต่อให้ยาวติดต่อกัน
3. ฟืม คือ เครื่องมือที่กระทบเส้นกกให้แน่น ยาวเท่ากับขนาดกว้างของผืนเส้นที่ทอ ประกอบด้วยช่องฟืมและรูฟืมสลักกันไปทั้งสองด้าน
4. ไม้ส่งเส้นกก หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ไม้ฟุง” ทำด้วยไม้ยาวพอที่จะส่งเส้นกกได้ตลอดความกว้างของผืนเส้น ปลายเรียวเหมือนปากกาสำหรับพันเส้นกก เพื่อในขณะที่ส่งเส้นกกเมื่อชักไม้กลับมาเส้นกกจะได้ไม่กลับตามออกมา
5. ไม้ทำคาน ต้องใช้ 4 ท่อน แบ่งออกเป็น ท่อนใหญ่ 2 ท่อน ใช้ผูกติดกับเสาหลักเป็นคานเรียกว่า “คานตาย” ส่วนคานอีก 2 ท่อน ใช้สำหรับผูกมัดเส้นเอ็นปอ สามารถเลื่อนเข้าออกได้เรียกว่า “คานเป็น”
6. เกลียวเร่ง ใช้สำหรับผูกมัดระหว่างคานเป็นกับคานตาย เพื่อหมุนเกลียวเร่งเข้าหากัน ให้เส้นเอ็นซึ่งนั้นมีความตึงอยู่เสมอ (อาจใช้เชือกแทนก็ได้)
7. ไม้รองคานหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ไม้ตุ๊กตา” ทำจากไม้กว้างประมาณ 3 นิ้ว ยาวประมาณ 10 นิ้ว ด้านล่างเรียบใช้ตั้งกับพื้น ด้านบนเป็นง่ามใช้รองรับคานเป็นให้สูงขึ้นจากพื้นมีจำนวน 4 อัน
8. ไม้ขัดเอ็น ใช้ไม้ไผ่เหลาให้บางพอประมาณ กว้างประมาณ 2 ซม. ยาวตามความเหมาะสม ใช้สำหรับขัดเส้นเอ็นก่อนที่จะส่งเส้นกกเส้นแรกและเส้นต่อๆ ไปจำนวนต้นละ 2 อัน
9. เทียนและขี้ผึ้ง สำหรับทาเอ็นเพื่อให้เกิดความลื่นของเส้นเอ็น เป็นการเบาแรงในการกระทบ
10. น้ำ เตรียมไว้สำหรับชุบปลายกกทั้งสองข้างเพื่อให้เส้นกนกนั้น สะดวกในการพันกับไม้ฟุงกก

การร้อยเส้นเอ็น การร้อยเส้นเอ็นนี้มีต่างๆ กันหลายชนิด แล้วแต่ลวดลายของเสือ เช่น

1. เสือชั้นเดียว ที่จริงควรเรียกว่า “เสือลายขีด” เห็นจะถูกกว่า การร้อยเส้นเอ็น เสือชั้นเดียว ร้อยทุกฟันพิมและรูฟันพิมโดยไม่มีเว้น คือ ร้อยจากช่องฟันพิมไปหารูฟันพิม สลับกันไป ตลอดความยาวของตัวพิม

2. เสือ 2 ชั้น เสือสองชั้นนี้ต้องใช้พิมที่มีฟันพิมเล็กกว่าพิมชั้นเดียว ทอเป็นลวดลาย ได้หลายชนิด เป็นต้นว่า ลายตาหมากรุก ลายตาสมุก ลายตาเกล็ดกระ และลายตาเกล็ดเต่า เป็นต้น วิธีการร้อยเส้นในลายต่างๆ ไม่เหมือนกัน

2.1 ลายตาหมากรุก ต้องร้อยอย่างเดียวกับเสือชั้นเดียวจนหมดฟันพิมเล็กๆ เมื่อถึงฟันใหญ่ให้ร้อยเส้นหนึ่งเว้นเส้นหนึ่งจนตลอดฟันใหญ่ แล้วเริ่มร้อยฟันเล็กอีกด้านหนึ่ง เหมือนตอนต้น

2.2 ลายตาหมากรุก ทุกลายจะต้องร้อยตรงฟันเล็กเช่นเดียวกันเสมอ ตรงฟันใหญ่เริ่มร้อย 3 เส้น เว้น 1 เส้น ต่อไปร้อย 2 เส้น เว้น 1 เส้น และต่อไปร้อย 3 เส้น เว้น 1 เส้น ร้อย 2 เส้น เว้น 1 เส้น สลับกันไปอย่างนี้ตลอดฟันใหญ่และจบลงด้วยฟันเล็กเช่นเดิม

2.3 ลายตาเกล็ดกระ ตรงฟันใหญ่เว้น 1 เส้น ร้อย 4 เส้น เว้น 1 เส้น ร้อย 4 เส้น ตลอดไป

2.4 ลายเกล็ดเต่า ตรงฟันใหญ่เว้น 1 เส้น ร้อย 5 เส้น เว้น 1 เส้น ร้อย 5 เส้น ตลอดไป

นอกจากนี้ยังมีการร้อยลายตาผ้าเช็ดหน้า ลายห้องอีกหลายลาย แต่ทั้งนี้ เป็นการยากต่อการเขียนอธิบายและการจดจำ ปัจจุบันนี้การทอเสือสองชั้นแทบจะไม่มีใครทอ นอกจากเป็นการสั่งพิเศษ ในอดีตการทอเสือสองชั้นจะนิยมใช้กที่เส้นหยาบทอ ถ้าใช้กเส้นละเอียด ทอ จะเกิดการซ้อนกันและสิ้นเปลือง

วิธีการทอเสือ การทอนี้ต้องใช้ 2 คนด้วยกัน คนหนึ่งเป็นคนกระทบ อีกคนหนึ่งเป็นคนพุ่ง เส้นก

คนทอ มีหน้าที่พลิกพิมให้คว่ำหงายและกระทบเส้นก พร้อมกับคอยสังเกต ลักษณะของเส้นกที่กระทบกันนั้น ขาด ไค้งงอหรือไม่ ผู้พุ่งให้สีหรือเปลี่ยนสีที่ถูกต้องหรือไม่

ผู้พุ่ง มีหน้าที่ส่งเส้นกตามจังหวะหงายและคว่ำพิม พร้อมด้วยการทำลวดลาย ของผืนเสือ การชิงเส้นเอ็นเพื่อการทอ ส่วนใหญ่ การชิงครั้งหนึ่งจะทอเป็นเสือได้ 2 ผืน เมื่อทอเสร็จแล้วก็จะจำหน่ายให้กับกลุ่มเพื่อแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์เสือก

การสร้างลวดลายบนผืนเสือ

ลายพื้นฐานของเสือก เป็นลายขีด เพียงแต่ใช้การสลับสีของเส้นก ทำให้เกิดเป็น ลวดลายที่สวยงาม เรียกว่า “ตา” ลายของเสือพอจำแนกออกเป็นลายหลักๆ ได้ดังนี้

1. ลายพิน หมายถึงการใช้สีกสีเดียว พุ่งสลับการคว่ำหงายของพิมติดต่อกัน ก็จะได้ เป็นสีพิน เช่น พินเขียว พินแดง พินขาว เป็นต้น

2. ลายไหลหรือลายน้ำไหล หมายถึง การใช้กสองสี พุ่งสลับกับคว่ำพิม 1 สี หงายพิม 1 สี ก็จะได้ทางสีสลับกันตามเส้นเอ็นที่ชิง

3. ลายสลัป หมายถึง การใช้กากสองสีหรือจะเป็นสามสีก็ได้ สีหนึ่งจะเป็นสีพื้น อีกสองสีจะเป็นสีทำตา การพุงจะใช้สีทำตาพุงสลัปกันกับสีพื้น เวลาจะสลัปตาก็พุงสีพื้นติดต่อกัน 2 เส้น ตาของเสื้อก็จะสลัปลายสลัปที่นิยมทอกันทั่วไป ได้แก่ ตาแดงดำ ตาแขก ตาตะแคง ตาพริกไทย ตาสอดไส้ เป็นต้น

4. ลายผสม หมายถึง การทอเป็นตาใหญ่ๆ ที่ผสมสานกันของทั้งสามลายที่กล่าวแล้วข้างต้น ได้แก่ ตาลูกโซ่ ตาก้างปลา ตาไม้กางเขน ตาดอกจันทร์ เป็นต้น

ลวดลายเสื้อที่ออกมาแต่ละผืน ล้วนเกิดจากจินตนาการความคิดของผู้ทอ ในการใช้สีสลัปสี การผสมผสานกันด้วยลายต่างๆ ทำให้เกิดเป็น “ตา” บนผืนเสื้อ มีชื่อเรียกตามความคิดและความเข้าใจของผู้ทอ ไม่มีชื่อที่แน่นอนและตายตัว

งานประยุกต์ศิลป์

ความหมายของศิลปะ

คำที่เป็นปัญหาถกเถียงและแสวงหาความจริงกันอยู่ทุกยุคทุกสมัย คือ ปัญหาเรื่องความงาม คำที่คู่กันมา คือ “ศิลปะ” ก็เป็นอีกคำหนึ่งที่ต้องสอบถามกันทุกยุคทุกสมัยเช่นกัน เพราะคำว่า “ศิลปะ” จะมีความหมายและขอบข่ายเปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลาตามสภาพการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม

ในขั้นแรกนี้ควรจะสำรวจดูว่า ในอดีตที่ผ่านมา มีการให้ความหมายของศิลปะว่าอย่างไรบ้าง และตอนท้ายควรจะได้ทดลองหาความหมายของศิลปะที่เหมาะสมกับยุคสมัยของเรา ในอดีตมีผู้ให้ความหมายของศิลปะไว้มากมายท่านจะค้นหาดูได้จากหนังสือเล่มอื่นๆ ในที่นี้จะยกตัวอย่างพอสังเขป ดังนี้

อริสโตเติล (Aristotle) ศิลปะ คือ การเลียนแบบธรรมชาติ

ตอลสตอย (Leo Tolstoi) ศิลปะ คือ การถ่ายทอดความรู้สึก

โครเช (Croce) ศิลปะ คือ การแสดงให้เห็นความเข้าใจลึกซึ้งภายใน (ซึ่งจะแสดงออกโดยวิธีอื่นไม่ได้ นอกจากการสร้างเป็นงานศิลปะ)

พาร์เคอร์ (Parker) ศิลปะ คือ การระบายความปรารถนาในใจของศิลปินออกมา

ยังมีคำนิยามของศิลปะที่น่าสนใจอีกที่น่าจะรับรู้ไว้ แม้จะไม่ทราบนามของผู้ในคำนิยาม ศิลปะ คือ การแสดงออกเกี่ยวกับความศรัทธา เชื่อถือของแต่ละสมัย สำหรับในประเทศไทย มีการให้คำนิยามของศิลปะไว้หลายคำนิยาม เช่น

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช 2542 นิยามว่าศิลปะ คือ ฝีมือทางการช่าง การแสดงซึ่งอารมณ์สะท้อนใจให้ประจักษ์เห็น

พจนานุกรมศัพท์ศิลปะ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช 2541 นิยามว่าศิลปะ คือ ผลแห่งพลังความคิดสร้างสรรค์ของมนุษย์ ที่แสดงออกในรูปลักษณะต่างๆ ให้ปรากฏซึ่งสุนทรียภาพ ความประทับใจ หรือความสะท้อนใจ ตามอัจฉริยภาพ พุทธิปัญญา ประสบการณ์ รสนิยม และทักษะของแต่ละคน เพื่อความพอใจ ความรื่นรมย์ ขนบธรรมเนียม จารีตประเพณี หรือความเชื่อในลัทธิศาสนา และกล่าวว่า ศิลปะแบ่งออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ วิจิตรศิลป์ (Fine Art) กับประยุกต์ศิลป์ (Applied Art)

วิจิตรศิลป์ (Fine Art) คือผลงานที่มนุษย์สร้างขึ้นงามบริสุทธิ์ มีการแสดงออกถึงอารมณ์ สะเทือนใจที่ผู้ชมรับรู้ได้ เป็นผลงานที่มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ และแสดงเอกลักษณ์หรือมีลักษณะ ต้นแบบ ปรากฏจุดมุ่งหมายในด้านความรู้สึกและจินตนาการทางจิตใจมากกว่าผลประโยชน์ทางกาย หรือมุ่งแสดงถึงพุทธิปัญญามากกว่าทักษะทางแรงงาน

วิจิตรศิลป์ แบ่งออกเป็น 6 สาขา ได้แก่ จิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรม ดนตรี ศิลปะการแสดง และวรรณกรรม แต่ต่อมาในปัจจุบันงานศิลปะหลายประเภท ได้รับการพัฒนา จนมีคุณค่าในเชิงสร้างสรรค์ และได้ยอมรับว่าเป็นงานวิจิตรศิลป์ด้วยเช่นกัน คือ ภาพพิมพ์ ภาพถ่าย ภาพยนตร์ การพ่นสีบนกำแพง และการสักบนร่างกายของมนุษย์

ประยุกต์ศิลป์ หรือ ศิลปะประยุกต์ (Applied Art) คือศิลปะประเภทหนึ่งที่เกิดขึ้น เพื่อประโยชน์ใช้สอยสำคัญ แต่คำนึงถึงความงามหรือสุนทรียภาพด้วย จะเป็นงานชิ้นเดียว หรือ งานอุตสาหกรรมก็ได้ คำนี้ใช้เรียกศิลปะต่างๆ ที่ไม่ใช่วิจิตรศิลป์ เช่น งานออกแบบภาชนะเครื่องใช้ ประจำวัน งานออกแบบฉากละคร งานออกแบบเครื่องแต่งกาย งานออกแบบตกแต่ง อุตสาหกรรมศิลป์ พาณิชยศิลป์ ตลอดจนงานออกแบบนิเทศศิลป์ ซึ่งอาจแยกออกเป็นงานเขียน ภาพโฆษณา เครื่องปั้นดินเผา และอื่นๆ อีกมาก

นอกจากนี้งานประยุกต์ศิลป์ยังรวมไปถึงงานจุลศิลป์ หรือ ประณีตศิลป์ (Minor Art) เพราะงานจุลศิลป์ เป็นงานศิลปะที่มีขนาดย่อม มุ่งทำขึ้นเพื่อประโยชน์ใช้สอยควบคู่ไปกับความงาม โดยจะต้องใช้ฝีมือและความชำนาญในการประดิษฐ์ เช่น งานสลักไม้ งานทำเครื่องเรือน ออกแบบ เครื่องแต่งกาย ลายผ้า งานทำเครื่องเพชรพลอย เครื่องแก้ว เครื่องถ้วย เครื่องถม เป็นต้น อนึ่ง ประยุกต์ศิลป์ ยังมีความหมายคล้ายศิลปะเพื่อประโยชน์ (Useful Art) อีกด้วย (ฉัตรชัย อรรถปักษ์, 2552 : 9-10)

สรุปว่า วิจิตรศิลป์ คือสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการทางจิตใจหรืออารมณ์ เช่น ความงาม ความประทับใจ ความพึงพอใจ ตลอดจนความรู้สึกต่างๆ แต่ความรู้สึกต่างๆ ที่แสดงออกนั้นต้องเป็นสิ่งที่ไม่ทำลายศีลธรรม ศิลปะใดก็ตามที่สร้างขึ้นเพื่อจิตใจศิลปะนั้น จัดเป็นงานวิจิตรศิลป์ ส่วนประยุกต์ศิลป์ คือ สิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อสนองความต้องการทางร่างกาย หรือประโยชน์ใช้สอย และอาศัยความงามเป็นส่วนประกอบ ประยุกต์ศิลป์นั้นเป็นการนำเอาผลงาน ที่มนุษย์สร้างขึ้นให้สามารถนำมาใช้สอยเพื่อการดำรงชีวิต เพื่อให้มีชีวิตมีความสุขสบาย มีความปลอดภัยสูง มั่นคง แข็งแรง และสวยงาม เพื่อจูงใจผู้บริโภค (Consumers) ให้นิยมชมชอบ และต้องการมีไว้ใช้สอย ศิลปะใดที่สร้างขึ้นเพื่อสนองความต้องการทางกาย ศิลปะนั้นเป็น ประยุกต์ศิลป์

จากความหมายที่กล่าวมาทำให้งานประยุกต์ศิลป์มีความหมายคล้ายกับงานศิลปะหัตถกรรม เพียงแต่งานศิลปะหัตถกรรมจะทำขึ้นด้วยฝีมือเป็นหลัก แต่งานประยุกต์ศิลป์จะรวมไปถึงสิ่งที่สร้างขึ้น ด้วยเครื่องจักรด้วย งานประยุกต์ศิลป์ จำแนกออกไปได้ทั้งหมด 5 แขนง อันได้แก่

1. พาณิชยศิลป์ (Commercial Art)

เป็นงานศิลปะที่เกี่ยวข้องกับการออกแบบเพื่อสนับสนุนกิจการค้า และการบริการ เพื่อให้ประสบผลสำเร็จตามจุดมุ่งหมาย ได้แก่ การออกแบบเครื่องหมายการค้า การออกแบบสิ่งพิมพ์ การออกแบบโฆษณา การออกแบบฉลากสินค้า การออกแบบจัดแสดงสินค้า ฯลฯ ผู้สร้างสรรค์งานพาณิชยศิลป์ เรียกว่า นักออกแบบ (Designer)

1.1 การออกแบบเกี่ยวกับเครื่องแต่งกาย

ได้แก่ เสื้อ กางเกง กระโปรง รองเท้า ถุงเท้า เครื่องประดับต่างๆ รวมทั้งแฟชั่น การแต่งกายทั้งหลาย ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงรวดเร็ว ผู้ออกแบบจะต้องออกแบบให้ทันสมัย ตามความนิยมของสังคมเสมอ

1.2 การออกแบบตกแต่งหน้าร้านค้าและเวที

เป็นการแสดงผลงานด้านการค้ารวมถึงการจัดตู้โชว์ เพื่อให้ดึงดูดความสนใจผู้พบเห็น

1.3 การออกแบบโฆษณา

เป็นการออกแบบเพื่อเรียกร้องความสนใจจากผู้พบเห็น มีลักษณะที่สะดุดตาทั้งภาพ และตัวอักษร ให้เข้าใจได้ง่ายและจดจำได้รวดเร็ว เช่น การโฆษณาทางโทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ โปสเตอร์ ป้ายประกาศ เป็นต้น

1.4 การออกแบบสิ่งพิมพ์

เป็นการออกแบบที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการพิมพ์ จะเป็นงานพิมพ์ด้วยวิธีใดก็ตาม ที่มีความชัดเจน ประณีต งดงาม ทั้งข้อความและเส้นขอบงาน เช่น งานออกแบบตัวอักษร งานออกแบบจัดหน้าหนังสือและปก การออกแบบบัตรชนิดต่างๆ เป็นต้น

1.5 การออกแบบสัญลักษณ์สื่อความหมาย

เป็นการออกแบบที่สื่อความหมาย เป็นรูปแบบต่างๆ ให้ผู้พบเห็นได้เข้าใจโดยไม่จำเป็นต้องมีคำบรรยายประกอบ เช่น เครื่องหมาย จราจร เครื่องหมายสินค้าผลิตภัณฑ์ต่างๆ และรูปลักษณะของสิ่งต่างๆ เป็นต้น

1.6 การออกแบบบรรจุภัณฑ์

เป็นการออกแบบสิ่งของ หีบห่อ หรือภาชนะบรรจุสินค้านอกจากนี้ยังเป็นการประชาสัมพันธ์สินค้าตามรูปแบบต่างๆ โดยมีคำบรรยายประกอบตามรูปลักษณะของสินค้านั้นๆ

2. มัณฑนศิลป์ (Decorative Art)

เป็นงานศิลปะที่เกี่ยวข้องกับการออกแบบเพื่อการตกแต่ง สิ่งต่างๆ ให้เกิดความสวยงาม และเหมาะสมกับประโยชน์ใช้สอยมากขึ้น ได้แก่ การจัดตกแต่งภายในบ้าน อาคาร สถานที่ต่างๆ การตกแต่งภายนอก การจัดสวน การจัดนิทรรศการ การจัดบอร์ด ป้ายนิเทศ การจัดแสดงสินค้า การแต่งกาย การแต่งหน้า การตกแต่งร้านค้า เป็นต้น ผู้สร้างสรรค์งานมัณฑนศิลป์ เรียกว่า มัณฑนากร (Decorator)

2.1 การออกแบบตกแต่งภายใน

หมายถึง การสร้างสภาพแวดล้อมภายในอาคาร บ้านเรือน หรือสถานที่ต่างๆ ซึ่งสัมพันธ์กับการใช้สอยในชีวิตประจำวัน ให้เกิดความสะดวกสบายเหมาะสมต่อการใช้สอย และความงามในรูปแบบ โดยการจัดวางกลุ่มของเครื่องเรือน เช่น โต๊ะ เก้าอี้ ชั้นวางของ ตู้ เตียง โคมไฟ ม่าน เป็นต้น

2.2 การตกแต่งภายนอก

หมายถึง การจัดตกแต่งบริเวณภายนอกอาคาร สถานที่ เป็นการจัดสภาพแวดล้อมให้สัมพันธ์กับอาคารรวมทั้งการจัดถนน ทางเดินสัญจร กลุ่มของต้นไม้ และการดูแลรักษา รูปแบบของการจัดเช่นเดียวกันกับการตกแต่งภายใน

3. อุตสาหกรรมศิลป์ (Industrial Art)

เป็นศิลปะที่สร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ใช้สอยในชีวิตประจำวันสนองความต้องการในด้านความสบาย เป็นการคิดค้นกรรมวิธีที่จะทำให้ผลผลิตที่มีประโยชน์ใช้สอยเพิ่มจำนวนมากขึ้นอย่างรวดเร็ว เช่น เสื้อผ้า เฟอร์นิเจอร์ รถยนต์ ของขวัญ เป็นต้น วิวัฒนาการชนิดนี้ขึ้นอยู่กับความก้าวหน้าทางด้านเทคโนโลยีของเครื่องจักร รวมทั้งสัมพันธ์กับแนวโน้มทางด้านเศรษฐศาสตร์ด้วย

4. การออกแบบ (Design)

การถ่ายทอดรูปแบบจากความคิดออกมาเป็นผลงาน ที่ผู้อื่นสามารถมองเห็น รับรู้ หรือสัมผัสได้ เพื่อให้มีความเข้าใจในผลงานร่วมกัน การออกแบบมี 3 ประเภท คือ

4.1 การออกแบบสถาปัตยกรรม

การออกแบบก่อสร้างสิ่งต่างๆ ทั้งสิ่งก่อสร้างที่คนทั่วไปอยู่อาศัยได้ เช่น สถาปัตยกรรม อนุสาวรีย์ รวมถึงการกำหนดผังบริเวณต่างๆ เพื่อให้เกิดความสวยงามและเป็นประโยชน์แก่การใช้สอยตามต้องการ งานสถาปัตยกรรมเป็นแหล่งรวมของงานศิลปะทางกายภาพเกือบทุกชนิด และมักมีรูปแบบแสดงเอกลักษณ์ของสังคมนั้นๆ ในช่วงเวลานั้นๆ

สถาปัตยกรรม ในกลุ่มประยุกต์ศิลป์นี้แตกต่างจากในกลุ่มจิตรศิลป์ เพราะสถาปัตยกรรมประยุกต์ศิลป์จะนำเอาความเจริญทางด้านวิศวกรรม เทคโนโลยี เข้ามาผสมทำให้เกิดความรวดเร็วในการผลิตในลักษณะ mass product ซึ่งเหมือนกันจำนวนมาก เช่น บ้านจัดสรร เป็นต้น

4.2 การออกแบบผลิตภัณฑ์

หมายถึง การออกแบบอุปกรณ์เครื่องใช้ต่างๆ เพื่อตอบสนองความต้องการของสังคมและผู้บริโภค เป็นการผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการในจำนวนมาก จึงผลิตโดยระบบอุตสาหกรรม จะต้องคำนึงถึงประโยชน์ใช้สอย ความสวยงาม ความปลอดภัย โครงสร้าง ความสะดวกสบายในการใช้งาน วัสดุ กรรมวิธีการผลิต การซ่อมบำรุงรักษา และราคาด้วย

หลักในการออกแบบผลิตภัณฑ์แต่ละประเภทอาจแตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับลักษณะการใช้งานของผลิตภัณฑ์นั้นๆ จึงควรส่งเสริมให้ผลิตภัณฑ์นั้นเด่นขึ้นมาและน่าสนใจ

- 4.2.1 ผลิตภัณฑ์อุปโภค เป็นผลิตภัณฑ์ที่ใช้ในบ้าน เช่น เฟอร์นิเจอร์ เครื่องใช้ไฟฟ้าและสิ่งของเครื่องใช้ภายในบ้าน งานหัตถกรรม เป็นต้น
- 4.2.2 ผลิตภัณฑ์บริการ เช่น เครื่องใช้สำนักงานเครื่องมืออิเล็กทรอนิกส์ โทรศัพท์ หรือเครื่องใช้ที่มีลักษณะการให้บริการ เป็นต้น
- 4.2.3 ผลิตภัณฑ์เครื่องจักรกล เช่น เครื่องมือกล เครื่องยนต์ ลิฟต์ เครื่องจักร เป็นต้น
- 4.2.4 ผลิตภัณฑ์ขนส่ง เช่น รถยนต์ รถไฟ เรือ เครื่องบิน เป็นต้น

4.3 การออกแบบสื่อสาร

เป็นการออกแบบที่มุ่งสร้างความเข้าใจระหว่างบุคคล ซึ่งอาจสื่อความเข้าใจกัน ด้วยตัวอักษรหรือสัญลักษณ์ การสื่อความหมายนี้จะปรับปรุงรูปแบบมาจากสิ่งแวดล้อมรอบตัว นอกจากนี้การออกแบบสื่อสารยังเป็นการออกแบบที่มุ่งให้สื่อส่งไปนั้นเข้าใจง่ายจดจำง่าย ดึงดูดความสนใจด้วยวิธีการจัดทำเป็นตัวอักษร ภาพสัญลักษณ์ สื่อสิ่งพิมพ์ ป้ายโฆษณา แค็ตตาล็อก โบชัวร์ และการแพร่ภาพทางสื่อต่างๆ เป็นต้น

5. หัตถศิลป์ (Craft)

หัตถกรรม หมายถึง สิ่งที่สร้างขึ้นด้วยฝีมือมนุษย์ แสดงออกถึงความชำนาญ ชำนาญของผู้ผลิต ในขั้นแรกสร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ใช้สอยในชีวิตประจำวัน ต่อมามีการพัฒนาและปรับปรุงรูปแบบ การใช้วัสดุและกรรมวิธีการผลิตมาโดยตลอดเป็นเวลานานนับพันปีจนเป็นงานศิลปะที่ตอบสนองประโยชน์ใช้สอยและมีคุณค่าความงามจนแยกไม่ออก จึงเรียกว่า “ศิลปหัตถกรรม” (วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. 2533: 5)

หัตถศิลป์ หมายถึง งานศิลปะที่นำไปใช้ในงานหัตถกรรม โดยใช้มือทำเป็นส่วนใหญ่ งานที่ทำจึงต่างกันตามความพอใจของผู้ทำให้ออกมาเหมือนๆ กัน โดยไม่ใช้เครื่องจักรทำงาน แต่อาจใช้เครื่องทุ่นแรงช่วยบ้าง เช่น เครื่องปั้นดินเผา ปั่นหม้อ โอง ไท งานแกะสลักไม้ การทำโต๊ะเก้าอี้ งานถักทอ งานหวาย รวมถึงงานช่าง 10 หมู่ของไทย

ดังนั้น งานประยุกต์ศิลป์ หมายถึง การออกสร้างสรรค์ผลงานประยุกต์ศิลป์ โดยเน้นการใช้หลักการสุนทรียภาพ ความงาม ผลงานออกแบบประยุกต์ศิลป์เหล่านี้เมื่อมองแล้วจะไม่ใช้มีประโยชน์เพียงอย่างเดียว แต่ผลงานเหล่านี้ยังคงความงามทางศิลปะด้วย ยกตัวอย่างเช่น ศิลปินท่านหนึ่งมีผลงานประติมากรรมไม้เป็นงานศิลปะชิ้นหนึ่ง ต่อมาท่านได้พัฒนาผลงานประติมากรรมของท่านนั้นเป็นโคมไฟ ซึ่งทำให้โคมไฟของท่านไม่ใช่แค่ส่องสว่างตามรูปแบบการใช้สอยของโคมไฟเพียงอย่างเดียว แต่รูปลักษณะของโคมไฟตัวนั้น ยังคงความงามทางศิลปะอีกด้วย หากพูดกันง่ายๆ ก็คือ โคมไฟตัวนี้เป็นได้ทั้งงานออกแบบผลิตภัณฑ์และงานศิลปะในตัว ซึ่งแตกต่างจากการออกแบบผลิตภัณฑ์โดยทั่วไป ที่มุ่งเน้นประโยชน์ใช้สอย

กระบวนการออกแบบและพัฒนางานประยุกต์ศิลป์

การออกแบบ

จากหลักฐานที่นักโบราณคดีได้ขุดค้นพบวัสดุ อุปกรณ์ต่างๆ ของมนุษย์ในสมัยดึกดำบรรพ์ เป็นการยืนยันได้ว่ามนุษย์รู้จักการออกแบบมานานกว่า 6,000 ปี มีการใช้ความคิดสร้างสรรค์ให้กลมกลืนกับธรรมชาติ มนุษย์ออกแบบตามวัตถุประสงค์ที่ต้องการแต่ละอย่างโดยเฉพาะ การออกแบบ (Design) จึงมีความหมายกว้างขวางตามความเข้าใจที่แตกต่างกันไป มีผู้ให้ความหมายของการออกแบบ (Design) ไว้หลากหลาย เช่น

กรมวิชาการ (2544 : 166) ได้ให้ความหมายของการออกแบบ (Design) ว่า การลำดับความคิดหรือจินตนาการให้เป็นขั้นตอนเพื่อนำไปสู่การวางแผนในการแก้ปัญหา

วิรุณ ตั้งเจริญ (2545 : 47) ได้ให้ความหมายของการออกแบบ (Design) ว่า การคิดรวบยอดในแบบมโนทัศน์ (to conceive) หรือวางแผน (to plan) หรือการกระทำ (to execute) ในระดับคุณภาพ

นวนน้อย บัญวรงค์ (2539 : 16) ได้ให้ความหมายของการออกแบบ (Design) ว่า ความพยายามสร้างให้เกิดความเปลี่ยนแปลง โดยการจัดระเบียบด้วยความมุ่งหมายที่จะแก้ปัญหา และเพื่อสนองประโยชน์ทั้งตนเองและคนในสังคม

สกลธี ภู่งามดี (2546 : 9-10) ได้ให้ความหมายของการออกแบบ (Design) ว่า การแสดงออกทางความคิดสร้างสรรค์โดยผ่านกระบวนการพูดให้ทราบถึงความคิดของตน แล้วแสดงออกโดยการร่างภาพอย่างหยาบๆ จากนั้นแสดงออกโดยการเขียนรายละเอียดพร้อมคำบรรยาย โดยให้บุคคลอื่นๆ รับทราบความคิดนั้น โดยสรุปความหมายของการออกแบบนับตั้งแต่ยุคแรกๆ จนกระทั่งปัจจุบัน จะพบว่ากระบวนการออกแบบประกอบด้วยปัจจัย 2 ประการ คือ

ประการที่ 1 ความคิดที่มีความเป็นนามธรรม หมายถึง การใช้ความคิดและความสามารถในการสร้างสรรค์สิ่งใดสิ่งหนึ่งตามที่กำหนดเป้าหมายไว้

ประการที่ 2 การปฏิบัติเพื่อความเป็นรูปธรรม หมายถึงกระบวนการทำงานตามความคิดที่สามารถมองเห็นลำดับของงานและการนำไปสู่ผลงานที่เสร็จสมบูรณ์ ซึ่งสามารถมองเห็นลำดับของงาน และการนำไปสู่ผลงานที่เสร็จสมบูรณ์ ซึ่งสามารถมองเห็นความสำเร็จนั้นได้ด้วยตา และถือว่าเป็นปัจจัยทางรูปธรรม

พจนานุกรม The American Heritage Dictionary (สกลธี ภู่งามดี 2546 : 11-12) ได้กล่าวถึง ความหมายของการออกแบบ (Design) ไว้หลากหลาย เช่น

การออกแบบ (Design) หมายถึง ความคิดสร้างสรรค์ที่เกิดขึ้นในใจก่อนลงมือปฏิบัติ

การออกแบบ (Design) หมายถึง วิธีการหนึ่งที่ทำให้เกิดการดำเนินงานอย่างใดอย่างหนึ่งจนถึงขั้นแห่งความสำเร็จ หรือบรรลุวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

การออกแบบ (Design) หมายถึง การวาดหรือการร่างภาพเพื่อนำเสนอรายละเอียดของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ในเบื้องต้นแล้วนำไปสร้างสรรค์งานจริงต่อไป

การออกแบบ (Design) หมายถึง การร่างภาพตัวอย่างคร่าวๆ ด้วยวิธีการวาด (Drawing) หรือ การร่างภาพ (Sketch)

การออกแบบ (Design) หมายถึง การประดิษฐ์ หรือการตกแต่งลาย

การออกแบบ (Design) หมายถึง แบบแผนหรือโครงการ หรือเหตุผลที่ใช้ในการกำหนดความตั้งใจ หรือวัตถุประสงค์

พจนานุกรม (The Grolier International Dictionary 1992 : 259) ได้ระบุว่า การออกแบบ (Design) หมายถึง การตกแต่งโครงสร้างก่อนเพิ่มรายละเอียด หรือ หมายถึง การร่างโครงสร้างโดยทั่วไปของผลงานศิลปะที่มีการวางแผนการใช้องค์ประกอบพื้นฐานของศิลปะ ซึ่งได้แก่ การใช้จุด (Point) เส้น (Line) น้ำหนักอ่อนแก่ (Shade) สี (Colour) รูปร่าง (Shape) รูปทรง (Form) และพื้นผิว (Texture) มาประกอบกันเป็นผลงานศิลปะตามความต้องการของศิลปิน รวมทั้งหมายถึง การตกแต่งลวดลายและการสร้างสิ่งหนึ่งสิ่งใดเพื่อใช้เป็นต้นแบบก่อนสร้างเป็นผลงานจริงต่อไป

Colis Cokz (ชลอ บุกกอและคณะ. 2548 : 215; อ้างอิงจาก Colis Cokz) ได้ให้ความหมายของการออกแบบ (Design) ว่า การประดิษฐ์หรือวางแผนงานสำหรับงานที่มีจุดมุ่งหมายแน่นอน การออกแบบสำหรับงานที่มีหน้าที่ใช้สอยโดยเฉพาะ เช่น แก้ว การออกแบบเส้นใย หรืออาจเป็นการวางแผนงานสำหรับโครงการที่จะทำ การออกแบบ จึงเป็นกิจกรรมและพฤติกรรมของมนุษย์ที่ต้องใช้สติปัญญา

ดังนั้นจากความหมายดังกล่าวมา สรุปได้ว่าการออกแบบ (Design) หมายถึง การลำดับความคิดและจินตนาการของคนเราอย่างมีจุดมุ่งหมายที่แน่นอน แล้วถ่ายทอดออกมาเป็นชิ้นงานหรือผลงานได้อย่างเป็นขั้นเป็นตอน เพื่อแสดงให้ผู้อื่นสามารถมองเห็นรับรู้หรือสัมผัสได้ และเป็นที่น่าสนใจในผลงานร่วมกัน

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานศึกษาและการวิจัยทางการพัฒนาศิลปหัตถกรรมนั้น ได้มีผู้ศึกษาไว้หลากหลายแนวทาง โดยสรุปสาระสำคัญได้ดังต่อไปนี้

ชูศักดิ์ เพรสคอต และคณะวิจัย (2533) ได้ทำการศึกษาการพัฒนางานหัตถกรรมเพื่อการสร้างงานและรายได้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งศึกษาประเภทของงานหัตถกรรมที่มีศักยภาพเพียงพอที่จะสนับสนุนและส่งเสริมให้ประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยึดเป็นอาชีพที่ก่อให้เกิดรายได้และการจ้างงาน ศึกษาถึงภาวะการผลิต แรงงาน เงินทุน และภาวะการตลาดสินค้าหัตถกรรม เพื่อกำหนดแนวทางในการส่งเสริมและพัฒนางานหัตถกรรมพื้นฐานได้อย่างเหมาะสมจากการศึกษาพบว่างานหัตถกรรมที่มีศักยภาพเพียงพอที่จะสนับสนุนและส่งเสริมให้เป็นอาชีพหลักต่อไปได้ โดยถือเกณฑ์ทางการใช้วัตถุดิบในท้องถิ่น ความสามารถของประชาชนเงินทุน การสร้างรายได้ และตลาดสินค้าหัตถกรรมมี 3 ประเภทได้แก่ งานทอผ้า ทอเสื่อและจักสาน การดำเนินการผลิตสินค้าหัตถกรรมส่วนใหญ่จะทำภายในตัวบ้าน ใช้เครื่องมือและอุปกรณ์ง่ายๆ วัตถุดิบก็หาซื้อหรือผลิตได้ในหมู่บ้าน เงินทุนที่ใช้หมุนเวียนในการผลิตประมาณครอบครัวละ 200 - 500 บาท และใช้แรงงานประมาณครัวเรือนละ 2-3 คน ทำการผลิตในช่วงหลังฤดูการเกษตร ประมาณ 4 - 6 เดือนต่อปี มูลค่าการผลิตสำหรับงานจักสาน ครัวเรือนละ 3,000 - 15,000 บาท ต่อปี งานทอเสื่อ ครัวเรือนละ 4,000 - 10,000 บาทต่อปี และงานทอผ้า ครัวเรือนละ 1,500 - 36,000 บาท ต่อปี ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับจำนวนแรงงานเวลาที่ทำงานและชนิดของสินค้าที่ผลิต การผลิตสินค้าหัตถกรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังประสบปัญหาหลายประการ การขาดแคลน

วัตถุดิบ วัตถุดิบยังมีราคาสูง แรงงานมีความรู้ความสามารถในการผลิตต่ำ ขาดแคลนเงินทุนที่จะนำมาใช้จ่ายทางด้านการผลิต ตลาดสินค้าหัตถกรรมแคบ ทำให้ผู้ผลิตต้องเป็นผู้รับราคาทั้งทางด้านราคาวัตถุดิบและราคาผลิตภัณฑ์ ขาดศูนย์พาณิชย์ เพื่อจำหน่ายสินค้าหัตถกรรม โดยเฉพาะในแต่ละจังหวัด แนวทางและมาตรการในการพัฒนางานหัตถกรรมพื้นบ้านเพื่อการสร้างงานและรายได้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือต้องดำเนินการให้ครบวงจร และร่วมกันระหว่างภาครัฐบาลและเอกชน กล่าวคือควรส่งเสริมการปลูกไม้ไผ่ พัฒนาหนองน้ำเพื่อปลูกกก ส่งเสริมการปลูกหม่อนเพื่อเลี้ยงไหมจะได้มีวัตถุดิบใช้ตลอดปี ส่งเสริมการพัฒนาฝีมือแรงงาน การนำเครื่องมือและอุปกรณ์ที่ทันสมัยเข้ามาใช้เพื่อพัฒนาคุณภาพของผลิตภัณฑ์ และการจัดตั้งศูนย์พาณิชย์ประจำจังหวัดเพื่อขยายตลาดสินค้าหัตถกรรมให้กว้างขวางขึ้น ตลอดจนการส่งเสริมการวิจัยด้านการผลิตและการตลาดเพื่อผลิตสินค้าให้ตรงกับความต้องการของตลาด

ภรติ พันธุมภกร (2535) ได้ศึกษาวิจัยเรื่องการพัฒนาผลิตภัณฑ์ของที่ระลึกเซรามิกส์ในจังหวัดชลบุรี โดยจากการศึกษาพบว่า จากการที่ชลบุรีเป็นแหล่งท่องเที่ยวพักผ่อนชายทะเล ทำให้มีการทำผลิตภัณฑ์ของที่ระลึกเพื่อเป็นของขวัญของฝากสำหรับนักท่องเที่ยว ได้แก่ ผลิตภัณฑ์อาหาร คาว - หวาน อาหารจากทะเล สิ่งประดิษฐ์จากวัสดุทางทะเล เครื่องจักสาน ผ้าทอ และหินแกะสลัก นอกจากนี้ ชลบุรียังเป็นแหล่งที่มีการทำผลิตภัณฑ์เซรามิกส์ เป็นอุตสาหกรรมขนาดเล็กในครัวเรือน จนถึงอุตสาหกรรมขนาดย่อม มีการใช้ดินในแหล่งพื้นที่ชลบุรีและแหล่งใกล้เคียงสามารถเสนอแนะแนวทางเพื่อให้มีการสร้างงานและพัฒนาในลักษณะของอุตสาหกรรมในครัวเรือน อุตสาหกรรม ขนาดเล็ก หรือเป็นการรวมกลุ่มการผลิตในชุมชนในหมู่บ้าน 3 แนวทางคือ แนวทางที่หนึ่ง ให้การเสนอแนะกับโรงงานเซรามิกส์ที่ทำการผลิตวัสดุก่อสร้างที่มีมาแต่เดิมในจังหวัดชลบุรี ให้มีการเพิ่มส่วนการทำผลิตภัณฑ์ของที่ระลึก แนวทางที่สอง ให้ความรู้ฝึกอบรมแก่ชาวบ้านผู้สนใจเพื่อเป็นการส่งเสริมให้มีการสร้างงานผลิตภัณฑ์เซรามิกส์ในครัวเรือน หรือเป็นการรวมกลุ่มการผลิตในหมู่บ้านในชุมชน แนวทางที่สาม เป็นการทดลองจัดการผลิตในหน่วยงานของรัฐ เพื่อเป็นการนำเสนอผลิตภัณฑ์รูปแบบ ขั้นตอน เทคนิควิธีการ และการจัดจำหน่าย เพื่อเป็นแนวทางแก่ชาวบ้านผู้สนใจโดยทั่วไป นอกจากนี้ผลิตภัณฑ์ของที่ระลึกเซรามิกส์ ควรเป็นผลิตภัณฑ์ของที่ระลึก ที่สามารถสนองประโยชน์ใช้สอย มีความสวยงาม และมีคุณค่า เหมาะสมกับการเป็นของที่ระลึก การนำไปเป็นของขวัญของฝาก หรือการเก็บสะสม ที่สำคัญคือ จะต้องมีความเป็นเอกลักษณ์ของเซรามิกส์ชลบุรี เช่น รูปแบบของผลิตภัณฑ์ เนื้อดิน น้ำเคลือบ เทคนิคการตกแต่ง และการนำวัตถุดิบจากแหล่งพื้นที่ชลบุรีหรือแหล่งใกล้เคียงมาใช้ในการผลิตอย่างเหมาะสม

นรินทร์ ทวยเจริญ (2538) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง กระบวนการประกอบธุรกิจจำหน่ายอาหารและของที่ระลึกอีสานในแหล่งท่องเที่ยว อำเภอเกาะสมุย จังหวัดสุราษฎร์ธานี โดยจากการศึกษาพบว่า ธุรกิจจำหน่ายอาหารและของที่ระลึกอีสาน ส่วนใหญ่เป็นเพศหญิงอยู่ในวัยกลางคน มีประสบการณ์ในการประกอบธุรกิจประเภทนี้หรือธุรกิจประเภทอื่นมาก่อนทั้งในภาคอีสานและภาคอื่นๆ เมื่อสะสมทุนได้เพียงพอหรือได้รับการชักชวนจากผู้ประกอบธุรกิจอยู่ก่อนแล้ว ประกอบกับมีความรู้ด้านอาหารและของที่ระลึกอีสาน จึงตัดสินใจดำเนินธุรกิจเพื่อสร้างฐานะของครอบครัวให้ดีขึ้น สำหรับผู้ที่ไม่มีความรู้ประสบการณ์ในการประกอบธุรกิจมาก่อนจะเรียนรู้ด้วยตนเอง โดยได้รับความช่วยเหลือจากญาติ

พี่น้องหรือเพื่อนบ้าน ทำการประกอบธุรกิจเป็นอาชีพหลักและนำครอบครัวมาอยู่อาศัยด้วย เพื่อเป็นแรงงาน นอกจากนี้ความคิดเห็นของผู้ซื้ออาหารและของที่ระลึกอีสาน ส่วนธุรกิจขายของที่ระลึกอีสาน พบว่าของที่ระลึกมีป้ายบอกราคาชัดเจน มีความปราณีตสวยงาม มีให้เลือกหลายชนิด มีราคาเหมาะสม มีการบรรจุหีบห่อที่ดี ผู้ขายแต่งกายเรียบร้อยสวยงาม มีกิริยามารยาทดี การตกแต่งสถานที่ดึงดูดใจลูกค้า มีการประชาสัมพันธ์ที่ดีและมีที่ จอดรถที่สะดวกและปลอดภัย ผู้วิจัยได้เสนอแนะในการวิจัยครั้งนี้คือ หน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องควรให้การสนับสนุนและช่วยเหลือในด้านต่างๆ เช่นการให้ความรู้ในด้านการดำเนินธุรกิจ การใช้ภาษา และการสนับสนุนด้านเงินทุน เพื่อให้ผู้ประกอบการธุรกิจสนใจ ตั้งใจ และมั่นใจในการประกอบธุรกิจมากยิ่งขึ้น ซึ่งจะเป็นการสร้างชื่อเสียงให้กับท้องถิ่นและประเทศชาติ

ศิวะ ศุภวิบูลย์ (2542) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การประกอบอาชีพหัตถกรรมทำของที่ระลึกของชาวบ้านในเขตอำเภอชุมขันธ์ จังหวัดศรีสะเกษ พบว่า วิวัฒนาการการประกอบอาชีพหัตถกรรมทำของที่ระลึกได้แก่ ครุฑน้อย ซึ่งเดิมชาวบ้านทำครุฑใหญ่ไว้ใช้ในครัวเรือน เมื่อปี พ.ศ. 2511 จึงได้เปลี่ยนมาทำครุฑน้อยซึ่งมี 5 ขนาด ในปี พ.ศ. 2527 สำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอชุมขันธ์และศูนย์การศึกษานอกโรงเรียน ได้เข้ามาแนะนำชาวบ้านให้นำครุฑน้อยมาทำผลิตภัณฑ์ในรูปแบบต่างๆ เช่น ทำเป็นพวงอุ้งแล้วบรรจุในกรอบรูป ตุ่มหู เข็มกลัดติดเสื้อ ที่ติดผมช่อดอกไม้ เป็นต้น โดยเกวียนน้อย เริ่มเมื่อปี พ.ศ. 2505 ว่าชาวบ้านทำตามได้ประณีตงดงาม จนกระทั่งปี พ.ศ. 2523 มีฝึกอบรมชาวบ้าน จนสามารถประดิษฐ์เกวียนน้อยเพื่อจำหน่ายได้ผลิตภัณฑ์จากใบตาล ใน พ.ศ. 2520 มีการส่งเสริมอาชีพโดยพัฒนารูปแบบการสาน จากเขียนหมากรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส เป็นกล่องใส่ของกระจุกกระจิกพอบใบตาล และกระเป๋าแบบหูหิ้ว นอกจากนี้กระบวนการประกอบอาชีพ ชาวบ้านยึดการประกอบอาชีพตามอย่างพ่อแม่และพวกผู้ใหญ่ ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการทำงานด้านนี้ ได้แก่รายได้ดี เวลาว่าง และต้องการสืบทอดวัฒนธรรมการทำของที่ระลึก มีการรวมกลุ่มในการประกอบอาชีพโดยกลุ่มได้ช่วยเหลือด้านการเงิน การตลาด ให้ความรู้ และเป็นศูนย์รวมทำกิจกรรมช่วยเหลือสังคม แหล่งความรู้ได้จากวิทยากร เรียนรู้ด้วยตนเอง จากพ่อแม่และจากหน่วยงานราชการ วัสดุอุปกรณ์ที่ใช้ผลิตซื้อจากท้องตลาดและปลูกเอง มีการใช้เทคโนโลยีเฉพาะกับผลิตภัณฑ์จากใบตาล คือ มีการใช้สีเคมี การกำหนดราคากระทำโดยกลุ่มผู้ผลิต และผู้ซื้อร่วมกัน ชาวบ้านมีรายได้จากการจำหน่ายผลิตภัณฑ์ ภาวะหนี้สินลดลง แต่ยังมีภาระเก็บออมน้อยทางด้านสังคม ชาวบ้านมีความสัมพันธ์กันมากขึ้น ชาวบ้านมีความคิดเห็นว่าการประกอบอาชีพหัตถกรรมทำของที่ระลึก ทำให้ครอบครัวและชุมชนมีรายได้เพิ่มขึ้น

เพ็ญศรี เจริญวานิช และคณะ (2545) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การพัฒนาตลาดสินค้าของที่ระลึกเพื่อการท่องเที่ยวในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน โดยศึกษาวิจัยพฤติกรรมการซื้อสินค้าของที่ระลึก ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจซื้อสินค้าของที่ระลึก ชนิดและรูปแบบของสินค้าของที่ระลึกที่สอดคล้องกับความต้องการของนักท่องเที่ยว ปัญหาและอุปสรรคในการซื้อสินค้าของที่ระลึก และแนวทางการพัฒนาตลาดสินค้าของที่ระลึกเพื่อการท่องเที่ยวในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน เก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสำรวจภาคสนามโดยใช้แบบสอบถามเป็นเครื่องมือ กลุ่มตัวอย่างได้แก่ นักท่องเที่ยวชาวไทยที่มาท่องเที่ยวตามสถานที่ท่องเที่ยวในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน ผลการศึกษา พบว่า นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่ซื้อสินค้าของที่ระลึก

ประเภทเพื่อการบริโภค แหล่งจำหน่ายที่ซื้อคือร้านค้าในบริเวณแหล่งท่องเที่ยว ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจซื้อสินค้าของที่ระลึกให้มีความสำคัญตามลำดับค่าเฉลี่ย คือ ด้านตัวผลิตภัณฑ์ ด้านราคา ด้านช่องทางการจัดจำหน่าย และด้านการส่งเสริมการตลาด ด้านตัวผลิตภัณฑ์ให้มีความสำคัญมากกับความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น รูปแบบของสินค้าของที่ระลึกที่สอดคล้องกับความต้องการ คือ มีคุณภาพ และสะท้อนภูมิปัญญาชาวบ้าน ประเภทของที่ระลึกที่สอดคล้องกับความต้องการ คือ ประเภทเพื่อการใช้สอย โดยมีชนิดของสินค้า คือ ของใช้ส่วนตัว ของใช้เบ็ดเตล็ดทั่วไป และเสื้อผ้า ผลการวิเคราะห์เปรียบเทียบความคิดเห็นเกี่ยวกับรูปแบบของสินค้าที่ระลึก พบว่านักท่องเที่ยวในจังหวัดที่แตกต่างกันมีความคิดเห็นเกี่ยวกับรูปแบบของสินค้าของที่ระลึกทุกประเด็น แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.05 ส่วนใหญ่เห็นว่า ปัญหาและอุปสรรคในการซื้อสินค้าของที่ระลึกอยู่ในระดับปานกลาง ประเด็นที่เป็นปัญหามากได้แก่ สินค้าซ้ำแบบกันทุกร้าน ขาดการโฆษณาประชาสัมพันธ์ ขาดการส่งเสริมสนับสนุนจากรัฐบาล และการจัดจำหน่ายที่ไม่กระจายครอบคลุม แนวทางการพัฒนาตลาดสินค้าของที่ระลึกที่สำคัญที่สุด คือ การพัฒนาปรับปรุงรูปแบบและคุณภาพสินค้า เพิ่มความหลากหลายของชนิดสินค้า และการควบคุมราคา

แสนศักดิ์ ศิริพานิช และคณะ (2547) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง โครงการการพัฒนาผลิตภัณฑ์ของที่ระลึกพื้นเมืองเพื่อการท่องเที่ยวยั่งยืนในพื้นที่ ภูเก็ต พังงา และกระบี่ โดยศึกษาวิจัยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อศึกษาถึงประเภทและรูปแบบผลิตภัณฑ์ของที่ระลึกพื้นเมืองที่เหมาะสมในจังหวัดภูเก็ต พังงา และกระบี่ รวมทั้งศึกษาถึงความสนใจและความต้องการของนักท่องเที่ยวที่มีต่อผลิตภัณฑ์ของที่ระลึกพื้นเมืองในจังหวัดภูเก็ต พังงา และกระบี่ เพื่อกำหนดแนวทางในการพัฒนาผลิตภัณฑ์ของที่ระลึกพื้นเมืองที่เหมาะสมและสอดคล้องกับทรัพยากรท้องถิ่นและความต้องการของนักท่องเที่ยวในพื้นที่จังหวัดภูเก็ต พังงา และกระบี่ ซึ่งจากผลการศึกษา พบว่า ผลิตภัณฑ์ของที่ระลึกพื้นเมืองในจังหวัดภูเก็ต ที่สามารถนำมาพัฒนาเป็นของที่ระลึกพื้นเมืองเพื่อเป็นผลิตภัณฑ์การท่องเที่ยวได้แก่ ผ้าทอพื้นเมือง ผลิตภัณฑ์เปลือกหอย และเครื่องประดับไข่มุก ด้วยการพัฒนาสินค้าโดยเน้นที่ ราคาเหมาะสม คุณภาพของสินค้า และการออกแบบ ซึ่งสอดคล้องกับความต้องการของนักท่องเที่ยวทั้งนี้นักท่องเที่ยวมีความสนใจและความต้องการที่มีต่อผลิตภัณฑ์ของที่ระลึกพื้นเมืองในระดับปานกลาง ผลิตภัณฑ์ของที่ระลึกพื้นเมืองจังหวัดพังงา ที่สามารถนำมาพัฒนาเป็นของที่ระลึกพื้นเมืองเพื่อเป็นผลิตภัณฑ์การท่องเที่ยว ได้แก่ ผลิตภัณฑ์เปลือกหอย ผ้าทอพื้นเมือง และเครื่องประดับไข่มุก ด้วยการพัฒนาสินค้าโดยเน้นที่คุณภาพของสินค้า ความสวยงาม และการออกแบบ ซึ่งสอดคล้องกับความต้องการของนักท่องเที่ยว ทั้งนี้นักท่องเที่ยวมีความสนใจและความต้องการที่มีต่อผลิตภัณฑ์ของที่ระลึกพื้นเมืองในระดับปานกลาง ผลิตภัณฑ์ของที่ระลึกพื้นเมืองจังหวัดกระบี่ ที่สามารถนำมาพัฒนาเป็นของที่ระลึกพื้นเมืองเพื่อเป็นผลิตภัณฑ์การท่องเที่ยวได้แก่ ผ้าทอพื้นเมือง สิ่งประดิษฐ์แกะสลัก และภาพเขียน - พิมพ์ ด้วยการพัฒนาสินค้าโดยเน้นที่ ความสวยงาม คุณภาพของสินค้า การออกแบบ และราคาเหมาะสม ซึ่งสอดคล้องกับความต้องการของนักท่องเที่ยว ทั้งนี้นักท่องเที่ยวมีความสนใจและความต้องการที่มีต่อผลิตภัณฑ์ของที่ระลึกพื้นเมืองในระดับปานกลาง แนวทางการพัฒนาผลิตภัณฑ์ของที่ระลึกพื้นเมืองต้องอาศัยความร่วมมือของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการกำหนดแนวทางในการพัฒนาผลิตภัณฑ์ของที่ระลึกพื้นเมืองที่เหมาะสมและสอดคล้องกับทรัพยากรท้องถิ่นและความต้องการของนักท่องเที่ยวโดยอาศัยข้อมูลทางพฤติกรรมการณ์ซื้อสินค้าที่ผู้ผลิตจำเป็นต้องพิจารณาถึงความแตกต่าง

ของนักท่องเที่ยวด้วยกัน ตลอดจนควรให้การศึกษาและฝึกอบรมเพิ่มเติมและการฝึกทักษะด้านอาชีพที่เกี่ยวกับผลิตภัณฑ์ของที่ระลึกพื้นเมืองในจังหวัดภูเก็ต พังงา และกระบี่

เพ็ญศรี เจริญวานิช และคณะ (2547) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การพัฒนาตลาดสินค้าของที่ระลึกเพื่อการท่องเที่ยวในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง โดยมี วัตถุประสงค์การวิจัย เพื่อศึกษาพฤติกรรมการซื้อสินค้าของที่ระลึก ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจซื้อสินค้าของที่ระลึก ประเภทและรูปแบบของสินค้าของที่ระลึกที่สอดคล้องกับความต้องการของนักท่องเที่ยวปัญหาและอุปสรรคในการซื้อสินค้าของที่ระลึก และแนวทางพัฒนาตลาดสินค้าของที่ระลึกเพื่อการท่องเที่ยวในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง วิธีการวิจัยโดยการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม (Field Survey Research) เครื่องมือที่ใช้ในการรวบรวมข้อมูลคือแบบสอบถาม (Questionnaire) ที่สร้างขึ้นจากข้อมูลทุติยภูมิ และสัมภาษณ์เชิงลึก (Depth Interview) จากผู้ที่เกี่ยวข้อง ประชากรในการวิจัยคือนักท่องเที่ยวชาวไทยตามสถานที่ท่องเที่ยวในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง สุ่มตัวอย่างด้วยวิธีการกำหนดสัดส่วน (Quota Sampling) และตามความมุ่งหมาย (Purposive Sampling) ผลการวิจัย พบว่า นักท่องเที่ยวซื้อสินค้าของที่ระลึกระหว่างการท่องเที่ยว ซื้อประเภทเพื่อการใช้สอยจากร้านค้าภายนอกแหล่งท่องเที่ยว เพื่อนำไปฝากญาติ เพื่อน ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจซื้อสินค้าของที่ระลึก นักท่องเที่ยวให้ความสำคัญมากกับปัจจัยต่างๆ เรียงตามลำดับ คือ ปัจจัยด้านตัวผลิตภัณฑ์ ปัจจัยด้านราคา กับปัจจัยด้านช่องทางการจำหน่าย และปัจจัยด้านการส่งเสริมการตลาดสำหรับด้านตัวผลิตภัณฑ์ ให้ความสำคัญกับประโยชน์หลักของตัวผลิตภัณฑ์มากกว่ารูปลักษณ์และชื่อเสียง ได้แก่ ความปลอดภัยจากสารปนเปื้อน ความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น และความทนทานเก็บรักษาได้นาน รูปแบบสินค้าของที่ระลึกที่นักท่องเที่ยวต้องการ ควรสื่อวัฒนธรรมภูมิปัญญาและชุมชน มากกว่า รูปลักษณ์ภายนอก โดยเน้นคุณภาพ และความสอดคล้องกับศิลปวัฒนธรรมประเพณี ประเภทสินค้าของที่ระลึกที่สอดคล้องกับความต้องการ คือ ประเภทวัตถุทางศิลปะโดยเป็นชนิดภาพวาดภาพถ่าย และประเภทเพื่อการใช้สอยโดยชนิดของใช้ส่วนตัว ปัญหาและอุปสรรคในการซื้อสินค้าของที่ระลึก เป็นปัญหาและอุปสรรคในระดับมาก ปัญหาที่สำคัญ ได้แก่ การจัดจำหน่ายไม่กระจายครอบคลุม การส่งเสริมสนับสนุนจากรัฐบาล ขาดความมีเอกลักษณ์ รูปแบบไม่สวยงามดึงดูดใจ และขาดการโฆษณาประชาสัมพันธ์ แนวทางการพัฒนาตลาดสินค้าของที่ระลึก คือ พัฒนาปรับปรุงรูปแบบสินค้า การโฆษณาประชาสัมพันธ์ และเพิ่มชนิดสินค้า ให้หลากหลาย ผลการวิจัยมีข้อเสนอแนะ คือ ในการพัฒนาสินค้าใหม่ควรออกแบบสินค้าที่มีคุณค่าทางใจ มากกว่าเพื่อการบริโภค โดยมีความปลอดภัย ความหลากหลายของสินค้าให้เลือก ความแปลกใหม่ และความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น กำหนดราคาที่เหมาะสม มีคุณภาพ จัดจำหน่ายให้กระจายครอบคลุม พัฒนาคูคลอง และพนักงานที่เกี่ยวข้องกับการขาย หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว และจำหน่ายสินค้าของที่ระลึกควรร่วมมือกันในการโฆษณาประชาสัมพันธ์สินค้าของที่ระลึกให้เป็นที่รู้จักแพร่หลายมากยิ่งขึ้น